

U náajalta'al u jáak'abil lu'umil tak u
mu'uk'makunsa'al bix
u jo'olpóopta'al
De la independencia a
la consolidación
republicana

Josefina Zoraida Vázquez

Máansa'an ich
maaya meen

Traducción a la lengua
maya de

Wildernain Villegas Carrillo
Gladis Carolina Che Dzib
Paulino Eleazar Ek Martín
Ismael Briceño Mukul

EL COLEGIO DE MÉXICO
UNIVERSIDAD INTERCULTURAL MAYA DE QUINTANA ROO
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

U NÁAJALTA'AL U JÁAK'ABIL LU'UMIL
TAK U MU'UK'MAKUNSA'AL BIX
U JO'OLPÓOPTA'AL

DE LA INDEPENDENCIA
A LA CONSOLIDACIÓN REPUBLICANA

U NÁAJALTA'AL U JÁAK'ABIL LU'UMIL
TAK U MU'UK'MAKUNSA'AL BIX
U JO'OLPÓOPTA'AL

DE LA INDEPENDENCIA
A LA CONSOLIDACIÓN REPUBLICANA

Josefina Zoraida Vázquez

Máansa'an ich maaya meen

Traducción a la lengua maya de

*Wildernain Villegas Carrillo, Gladis Carolina Che Dzib,
Paulino Eleazar Ek Martín yéetel/e Ismael Briceño Mukul*

Variante lingüística: maya yucateco

T'aanil: Maaya T'aan

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

U tumben chan k'aylajil México

Máansa'an ich maaya meen
Wildernain Villegas Carrillo,
Gladis Carolina Che Dzib,
Paulino Eleazar Ek Martín
yéetel Ismael Briceño Mukul

T'aanil: Maaya T'aan

U boonil u yich: Ricardo Figueroa

Yáax ts'alju'un, 2021

© UNIVERSIDAD INTERCULTURAL
MAYA DE QUINTANA ROO
Carretera Muna-Felipe Carrillo Puerto
km. 137, s/n
Presumida, municipio de José María Morelos
77870 Quintana Roo
www.uimqroo.edu.mx

© EL COLEGIO DE MÉXICO, A. C.
Carretera Picacho Ajusco 20
Col. Ampliación Fuentes del Pedregal
Alcaldía Tlalpan
14110 Ciudad de México
www.colmex.mx

Ts'alju'unta'an México

Utia'al siibil

Nueva historia mínima de México

Traducción a la lengua maya de
Wildernain Villegas Carrillo,
Gladis Carolina Che Dzib,
Paulino Eleazar Ek Martín
e Ismael Briceño Mukul

Variante lingüística: maya yucateco

Ilustración de portada: Ricardo Figueroa

Primera edición, 2021

© UNIVERSIDAD INTERCULTURAL
MAYA DE QUINTANA ROO
Carretera Muna-Felipe Carrillo Puerto
km. 137, s/n
Presumida, municipio de José María Morelos
77870 Quintana Roo
www.uimqroo.edu.mx

© EL COLEGIO DE MÉXICO, A. C.
Carretera Picacho Ajusco 20
Col. Ampliación Fuentes del Pedregal
Alcaldía Tlalpan
14110 Ciudad de México
www.colmex.mx

Impreso en México

Edición no venal

TSOOLIL

T'aano'ob utia'al máax ku xook

9

Nota al lector

11

Ba'ateltáambal tak u k'uchul jáalk'abil

15

Ku meenta'al petlu'umil Méexico

30

Tu táan u páan t'aan táanxel lu'umo'obe' ku xjojon ila'al bix
u yúuchul meyaj yéetel wóol jo'olpóopil beeyxan k'aak'as jo'olpóopilil

45

Tumbensaj noj a'almaj t'aano'ob tumeen ajcha'ak'ab tuukulo'ob,
u yookoj Francia k'atunyaj beeyxan u ts'ook
náajalta'al le noj lu'umilo'

64

U xaanil jets' kuxtal páajtalil kaaj

87

T'aanilo'ob utia'al u su'utul ich maaya kastelan
t'aano'ob ti' le a'almaj t'aana'

[Expresiones en lengua maya que describen términos de esta historia]

99

T'AANO'OB UTIA'AL MÁAX KU XOOK

Le pikil ju'un u machmaj máax táan u xokika', meenta'an yéetel jump'éeel múul meyaj ichil Universidad Intercultural Maya ti' Quintana Roo yéetel Colegio ti' México, yéetel u láak'intaj Secretaria ti' Educación Publica; u k'extaanil ich Maaya T'aan le jaats "U náajalta'al u jáalk'abil lu'umil tak u mu'uk'ankunsa'al bix u jo'olpóopta'al", ts'iibta'an meen ix-Josefina Zoraida Vázquez, u muuch'ul ti' *U Tumben Chan K'aylajil México*, ts'aaba'an k'ajóolbil meen *El Colegio de México*.

Tia'al u bin jóok'ol táanil u ts'aabal k'aajóolbil tuláakal le áanalte'o', le jaats je'ela' ku ts'aabal k'ajóolbil tuyo'sal u nojk'inal u 200 ja'abilo'ob uchik u náajalta'al u jáalk'abil México. U chan e'esajil jump'éeel nojoch tsol mejayil utia'al u ts'aabal k'ajóolbil, ichil ya'abkach jejelaás máasewal t'aano'ob jump'éeel pikilju'un jach máan k'a'ana'an utia'al u ba'ax úuchuj ti' ak noj lu'umil. Le meyaja' máansa'an min ich lajump'éeel t'aano'obil táanxel lu'umilo'ob, ba'ale' mix juntéen ich máasewal t'aan. Le p'aax je'ela' ts'o'ok u káajsa'al u bo'ota'al ichil u nojk'inal 200 ja'abo'ob.

Kak jaaj tukultike' ak túumben ajxooko'obe' yaan u muul yu'ubiko'ob tak wéetel, u nojoch ki'imak óolalil tuyo'sal le la', ka' u ki' xoko'ob ich u t'aano'ob le xíimbal ich u k'ajlayil ak noj lu'um, yéetel xane' kak k'atóoltik le je'ela' súutuk jump'éeel meyaj ichil uláak' ya'abkach meyajo'ob, tuyo'sal u noj ts'i'itpajal u k'a'ayta'al u miatsilo'obil México.

NOTA AL LECTOR

La obra que el lector tiene en sus manos, producto de la colaboración entre la Universidad Intercultural Maya de Quintana Roo y El Colegio de México, con el acompañamiento de la Secretaría de Educación Pública, es la traducción al tlahuica del capítulo “De la independencia a la consolidación republicana”, escrito por Josefina Zoraida Vázquez, que integra la *Nueva historia mínima de México*, publicada por El Colegio de México.

A manera de avance de la publicación de todo el libro, este capítulo se publica con motivo de la conmemoración de los 200 años de la consumación de la independencia de México. Se trata de una pequeña muestra de un proyecto editorial de envergadura orientado a la publicación, en varias lenguas indígenas, de un libro imprescindible para comprender el pasado nacional. Esta obra ha sido traducida a cerca de diez idiomas extranjeros, sin embargo, nunca a una lengua originaria. Esta deuda ha comenzado a ser saldada en el marco de la celebración bicentenaria.

Confiamos en que nuestros nuevos lectores compartan con nosotros el júbilo que esto representa, disfruten en sus lenguas este recorrido por la historia nacional y, sobre todo, hacemos votos para que este libro sea una acción más, entre muchas otras, en favor de una expansiva promoción de las culturas originarias de México.

Le jaatsil je'ela' ku bin ti' 1808 tal ti' 1876, u bejil u Lnáajalta'al u jáalk'abilil lu'umil tak u meenta'al u Múuch'ilil lu'um yéetel u mu'uk'ankunsa'al bix u jo'ol póopta'al, ka' tso'ok u pe'ech'el u ba'ate'el le Franseso'ob yéetel xan ka'aj óota'ab u ts'aabal juntúul Noj Ajau. Le k'iino'ob je'ela' junp'éel jaatsil tu'ux tan un bin u tumbental bix u jo'olpóota'al kaaj, yéetel u jáalk'abil tuukul béeyxan yéetel u mu'uk'antal u yaabilajil noj lu'umil yéetel ku meenta'al Noj Muuch' Lu'umilo'ob, le la' junp'éel mejay tu kaajso'ob u Nojlu'umilo'ob iberoamerica.

Le ba'ateltáambalo'ob xamanamericana yéetel francesáa, ts'o'ole' ti' tuláakal u lu'umobil Iberoamerikáa, tu yoksajo'ob túumben tuukulo'ob ti' bix u mejayta'al jo'olpóopilil yéetel bix u biskuba'ob le lu'umilo'obo'. Le tumben tuukulo'oba', 1812 a'alabe' jáak'abil tuukulo'ob, ma'atech u yuts yiliko'ob le K'aak'as Jala'acho'ob chen tu juunal ku jo'olpoptoko'ob Noj Lu'umil; le tukulo'oba' ku jets'iko'ob le jáalk'abilo' utia'al kaaj, lemeentike' u noj winikilo'ob le kaajo' leti'ob k'ana'an u yéeyiko'ob Jo'olpóolil, meyajta'an meen Óoxp'éel Noj Béeytalil: u meyajil a'almaj t'aanilo'ob, u meyajil mo'olayilo'ob yéetel u Meyajil chinpolta'al A'almaj t'aanilo'ob, utia'al u béeytal u yila'al ka' yúuchul le utsilo'ob ku ya'ala'al men a'almaj t'aan, yéetel u jáalk'abilo'ob wíiniko'ob. Ka' ts'aabak u béeytalil

ti' xíibo'ob u chukmajo'ob ja'abilo'ob, u yéeyo'ob yéetel u yéeyalo'ob utia'al jo'olpóop, jáaw u palitsi'italo'ob yéetel súuto'ob kajnáalilo'ob. Le tuukulo'oba' tu meentaj k'aas ti' u tsoolil yéetel bix u biskubail ich le Noj Lu'umilo'obo' beeyxan ti' uláak' Noj Lu'umilo'ob, xu'ul u yúuchul chen ichil ch'i'ibalo'ob, jeets'elo'ob ti le k'ak'as jalachilo'ob chen tu juunal ku bisiko'ob jo'olpóopilo'ob beeyxan chen ti' junp'éelili' u yuumita'al tu'ux ku yúuchul koonol yéetel maan, utia'al u jéets'el ti' u tuukulilo'ob u jáalk'abilil koonol yéetel maan, beeyxan ti' u kanáanta'al wíinik yéetel yuumita'al lu'umo'ob, ku k'a'aytiko'ob u cha'abal u chíimpolta'al je'e ba'axak k'uj u k'áat wíinike', beeyxan u ma'alob bisikubal jejeláas máako'ob yéetel xan u béeytalil u máan ti' k'aabnáab jejeláas Noj Lu'umilo'ob ma'atech u táakpajlo'ob ti ba'atel, tak tu k'iinil ba'atel táambal. Ma' jela'an ka' bis ya'ab k'iino'ob utia'al u ku'umul le ba'alob bin u k'éexelo'obo', le je'ela' ti' le uch tu ba'ate'eltáamabalilo'ob u jáalk'abil iberodamerikanáas.

Ti' Túumben España le k'éexilo'ob "*tumbenkunsajo'obo*" kuma'an meen u k'exelio'ob borbonikáas, tu meentajo'ob u jelpajal bix u tsolo'ol u k'a'ananiil u biskubáal u wíinikilo'ob kaaj, bix u meyajta'al jo'olpóopilil beeyxan bix u meyajta'al koonol yéetel maan, tuláakal le lo'oba' tsola'an ka'ach máaja'an lajun katuno'ob. Le k'eexo'oba' tumeento'ob u kuuxtal tuláakal wíinik yéetel síj u yóolil u jáalk'abil tumbenkastelo'ob, mu'uk'anchaj le lóobila' tumeen k'a'anchaj u seten jóo'sik taak'in le noj kaajo' ti' jejeáas múuch' wíiniko'ob. Bey túuno' u k'éexel u beelil monarkiae' ti' 1808 yéetel u ba'ateltambal jáalk'abtuukulil España, yaan u tso'olol tuláak' wáawalalo'ob, tu meen tu mentuba'ob

junp'eel ba'al jach ti'ibil utia'al u ba'ateta'al le jáalk'abilo', meen tu cha'aj u ya'alik Mexicanose', le k'aas ku meenta'al ti'obo' yéetel u kano'ob u meyaj a'almaj t'aanil jáalk'ab túukulil kastelam, le la' bin u páak'al xan tu tuukulil u meyajil jo'olpóopilil j-Americano tu yaax kamp'eelil u lajun ja'abo'obil u kuxtal Noj Lu'um.

Je'ebix uláak'o'ob ka'aja'achilil kastelanamericanos, ti Túumben España u jáalkabilil Noj Lu'ume' béeychaj u náajalta'al yéetel junp'eel xaanxan ba'ateltambal, lemeentike' u Much' Lu'umilil Mexicoe' t'oana'an anchajik u síijil, u p'axmajubal, ootsil, u kajnáalilo'obe' jatsmajuba'ob yéetel jach xa'axach tuláakal. U ts'ookile', meen yach óota'an u aik'alile', tojta'ab meen u k'aak'astaakil mu'uk'a'an meyajil t'aaniko'ob. Ba'ale' kexbeyo', u muuk'il u yoolil u ka'aten ch'aik u yúuchben ki'ichkelemil tu tak'muk'taj u síijil ka'apéel u ts'ol mejajo'ob Noj Lu'umil, yaan tun u ba'atelo'ob utia'al u kúumulo'ob, tak ka' náajalnaj jáalk'ab tsoltuukulil.

BA'ATELTÁAMBAL TAK U K'UCHUL JÁALK'ABIL

U múuch' winiko'obil túumbenkastelan meenchaja'an yéetel ya'abkach jejeláas wíiniko'ob. Chen 17.5% meenchaja'an tumeen ts'uk kastelan wíiniko'ob yéetel kastelan wíiniko'ob sijilo'ob te' lu'umo'oba'. Le ts'uk kastelano'obo' jach máan junp'íito'ob yéetel le muuch wíiniko'obo' ku jatsiko'ob ichil aj-ju'umnáalo'ob yéetel le máaxo'ob mantats' u kuxtalo'ob te' lu'umo'oba'. Le kastelan wíiniko'ob sijilo'ob te' lu'umo'oba' jach ka'anal u xooko'ob yéetel chen 5% u yuumilo'ob nojoch

aik'alilo'ob, yaano'obe' ts'aaba'an nojts'uul k'aaba'ob ti'ob, ba'ale' u ya'abilo'obe' ku meyajtik'o'ob lu'umo'ob, ajkoonol náalo'ob, ajtaak'ináalo'ob, aj-jo'olpóopnáalo'ob, wíiniko'ob ku chíinpoltiko'ob k'uj yéetel ajba'ateltáambalo'ob ma' jach ka'anal u chinpolalo'obi', taak u náajaltiko'ob ka'anal kúuchilo'ob. Min 60% le kajnáalilo'obo' masewáalo'ob ma' u p'ato'ob bix u tsoliko'ob u meyajo'obi'. Ti' le chichan muuch'ilo'ob ts'uul masewáalo'ob ku t'aniko'ob kastelan, ti' yaan le k'aak'as taticho'obo', jo'olpóolob, u yuumilo'ob nojoch lu'umo'ob yéetel ajkoonolnáalo'ob, ba'ale' u ya'abilo'obe' chen junp'éel t'aanil o yojelo'ob, leti'ob u yáax muuk'ilo'ob meyaj yéetel ku ts'aako'ob bo'olil jo'olpóopilil. U seenkech jela'antal le k'iino'obo' yéetel u jóok'ol taanil le nojoch lu'umo'obo' tu meentajo'ob ya'ab u wíinikilo'obe' u kaxto'ob tu'ux u meyajo'ob je'ebix wi'it'il. Ólak 22% baatsilo'ob, tsuk kastelano'ob, kastelano'ob síijilo'ob te' lu'uma', masewáalo'ob, boox wíiniko'ob, booxmasewáal yéetel masewáalkastelan, na'an u lu'umilo'ob yéetel ma'atáan u béeytal u meyajo'ob bey jo'olpóopnáalo'ob beeyxan ti' u ajka'ansajil mank'inalo'ob. Ku meentiko'ob jejeláas meyajilo'ob ma' a'ala'an wa k'aasi': ajchultunalo'ob, xk'ooso'ob, ajchuemo'ob, taticho'ob, ajts'íiminalo'ob yéetel ajts'aanu'uko'ob. Waa jaytúulo'obe' bino'ob xaman u kaxto'ob aik'alil yéetel uláak'obe' ajmáatano'ob, k'asa'an wíiniko'ob yach ya'abo'ob te' nojkaajo'obo', yéetel tu'ux ku meyajta'al le chultuno'ob sayabilo'. Chen 5% booxwíiniko'ob, yano'obe' aalak' wíiniko'ob ti' nojoch lu'umo'ob tu'ux ku meenta'al ch'ujukunsaj.

U Noj kaajil México yaan jets'oolil ti' ka' k'uch 8 ti' u wina'alil junio tu ja'abil 1808 u peksil t'aanil Carlos IV

tu p'ataj u ajawil tia'al u ts'aik ti' u yaal Fernando. P'el u káajsa'al ka'ach u meenta'al u ki'imak óolile' k'a'aj anchaj uláak peksil t'aan tu peksaj óol: Le ajawilo' p'áat' ti' Napoleón. Yéetel le jak'óolilo' taal xan chi'ibalpoolil tuyo'sal le ba'alo'ob je'el u béeytal u yúuchulob ti' Tumben España.

Le je'ela' úuch ichil ba'alo'ob talantako'ob tu'ux Napoleón táan u yóotik u kumik junp'éel k'aalbejil ti' u éetba'atéel táambal, Gran Bretaniaá, lemeentik ts'o'ok ka'ach u meentik yéetek muuk' ka' u k'áatsa'ak u lu'umil España meen u muuch' ajba'telilo'ob Franciáa tia'al u pech'óoltiko'ob Portugal, u yaantajil bretaniailo'ob. Ma' u k'ub u ajawil España ti' u suku'un José, yaxtáanile' Napoleone' tu meentaj junp'éel múuch'tambal yéetel taticho'ob ka' tu tsaj ti' españailo'ob junp'éel Noj A'almaj T'aan ku jets'ik jejeláas beytaklilo'ob yéetel ku ts'aik kéetil ti' tuláakal americano'ob.

Ba'ale' u kajnáalilo'ob España ma' tu utsk'amajo'ob ba'ax ku'unti'ob ka' tu líik'suba'ob yéetel ts'oono'ob. Utia'al u belbesiko'ob le ba'atelo' tu meento'ob muuch' jaatsilo'ob, tuyo'sal u béeytal u yuts meyajo'obe', tu múuch'uba'ob ti' jump'éel nojmúuch'il. Ba'ale' lela' ma' béeychaj u chukik ba'ax u káati' ka' túun tu jets'aj jump'éel tutus awajil tu páayt'antaj nojwíiniko'ob tia'al yéeyajil (le la' muuch'il u tatichilo'ob ts'uulo'ob, ajk'iino'ob yéetel kajnáalilo'ob), utia'al u sakach t'antiko'ob bix ken jo'olpóopta'ak le noj awail lu'um wa na'an u jala'ach wíinikil.

Kex le túumbenkastelano'ob tu k'ubo'ob u t'aano'ob ti' Fernando VII, u mek'tankajil México, je'ebix u laak' kuchilo'ob le noj lu'umil ajawil, tu tukultaj meen na'an le ajawo' noj jáalk'abile' súunaj ti' u lu'umil ajawil, le meentike' jach ka'ana'an u payt'anta'al le mek'tankajo'obo'

utia'al u ch'a'abal u t'aanil bix kun jo'olpopta'al. Ka' ajawil José Iturrigaray luk'ij, ba'ale' u aj-u'uyilo'obil nojk'axtáan (Jo'olpopta'an ka'ach meen le ka' ajawo') ma' tu yooto'obi' meen sajakajo'ob ka' óota'ak meentbil jáalkabil. Jaaj ka'ach wa jaytúul wíiniko'be' uts' tu wicho'ob le tuukul je'elo', meen jach tia'an tu tuukulo'ob le lu'umil ajawo' yaan ti' aik'alil utia'al u tsaik ki'imak óolal ti' u kajnáalilo'ob, ba'ale' u ya'abilo'obe' u taak u k'uchulo'ob ti' junp'eel jáalk'abil, meen ku tukultiko'obe' utia'alo'ob.

Lu'umil awajilo' táan tun u meentik le payt'aanil je'ex le la', wa jaytúul ju'umnalo'ob yéetel ajkóonolo'ob kastelano'obo', táan u belbesiko'ob u xik' ch'a'ako'ob u jo'olpóopilil le Petlu'umilo'. Tu chúumuk u áak'abil 15 ti' u wina'alil Septiembre tu ja'abil 1808, min 300 wíiniko'ob jo'olintano'ob meen aik'al yuumil nojoch lu'umo'ob Gabriel Yermo, óoko'ob tu najil ajaw ka' tu cháacho'ob le ka' ajawo' yéetel u baatsilo'ob. U noch máakilo'ob le méek'tan kaajo' cháachabo'ob xan. Beeyxan te' súutuka', tu kúuchil k'axt'aabilo'ob ku ya'alale' ka' ajaw u jach ch'ija'anil u jo'olpopil ajba'ateltambal. Le toop tu kumo'oba' ku luk'ul tu beejilo'ob a'amaj t'aan, beeyxan ku ch'a'ik u belilo'ob ba'atéel. Le e'esaj tu meento'ob le ts'uuk kastelano'oba' tumeentaj u lúubul o yóol le kastelano'ob síijo'ob te' lu'uma' ka' tu meento'ob mukul k'axtaano'ob tia'al ma' chimpoltiko'ob, te' k'iino'oba' ku yáantal ka'ach junpéel chich yáaxk'iin, le la' tumeentaj u p'aataj jach junp'íit le neek'oo'obo'. U múuchtambalil Sevilla ka' ts'o'ok túun u ya'alik ka' ajaw noj ajk'iin Francisco Xavier Lizana, úuch yáax mukul k'axtan tu kaajil Valladolid. Ma' xáanchaj ka' ila'abi', ba'ale' le yumk'iin ajawo' yéetel nojba'alil chéen

tu túuxtaj ti' yaanal lu'umo'ob máaxo'ob táakpajano'ob. Ba'ale', le mukul k'axt'aano' ts'o'ok ka'ach u ts'i'itpajal tak Querétaro, jump'éel kaaj ku jóokol táanil tia'an tu'ux núupul ya'abkach bejo'ob. Tu yotoch taticho'ob j-Miguel yéetel ix-Josefa Domíguez ku meenta'al ka'ach ts'ikbalo'ob tuyo'sal ki'ichkelem ts'íib, tu'ux ku takpajlo'ob ka'ach j-Ignacio Allende yéetel j-Juan Aldama, beeyxan wa jaytuúul yuum k'iino'ob yéetel ajkonolo'ob yéetel u yuum k'iinil Dolores, j-Miguel Hidalgo, wíinik ka'anal u xook', ts'o'ok u jo'olintik u najil xook *Colegio de San Nicolás de Valladolid*. Le máaxo'ob u k'axmajo'ob le mukult'aano', táan ka'ach u tukultiko'ob u káajsiko'ob u líik'sikuba'ob utia'al ba'ate'el tu wina'alil Diciembre, tu k'iinil o máank'inalil San Juan ti' Lagos, ba'ale' meen ta'ak u poolo'obe' anchaj u kajsiko'ob le ba'ate'elo'. Men túun le 16 ti' u wina'alil septiembre je'elo' lúub tu k'iinil domingo, le yuum k'iino' tu meentaj payt'aan tia'al misáa, ba'ale' ka'aj ts'o'ok u múuch'ul le wíiniko'obo' tu payt'anto'ob tia'al u takpalo'ob ba'atelo'ob yéetel le k'aak'as jo'olpopilo'. Wi'it'o'ob, kolnáalo'ob yéetel ajchuemo'ob, yéetel u yatano'ob beeyxan u mejen yaalo'ob, tu ch'a'ajo'ob yúuntuno'ob, che'ob, nu'ukulo'ob ikil u meyajtiko'ob lu'um yéetel ts'oono'ob, le ku yantal ti'obe', ka' tu láak'into'ob le yuum k'iino'.

Te' áak'abo', le múuch' wíiniko'obo' tu ch'a'ajo'ob San Miguel el Grande, ka'aj máan wa jayp'éel k'iino'obe', tu noj kaajil Celaya, le nojoch múuch'il wíiniko'bo' tu ts'áajo'ob ti' J-Hidalgo u tsikbe'enil nojoch jala'achil ba'atel táambal, yeetel j-Allende ka' ja'alichil ba'atel táambal. Tu kili'ich kúuchil Atotonilco, j-Hidalgo tu ts'áaj ti' le muuch' ajba'atelo'obo' u yáax lakam, u yoochel kili'ich na'tsil ix-

Guadalupe. Ka'aj maan ka'ap'éeel biixe', le k'úux wíiniko'ob k'ucho'ob tu joonajil u aik'al noj kaajil Guanajuato. Hidalgo tu k'aataj ti' aj-áantajil j-Juan Antonio Riaño ka u chin u pool, ba'ale' tu yóotaj u ta'akubáal ich Alhóndiga de Granaditas yéetel aik'al etkaajilo'ob beeyxan u taak'ino'ob. j-Hidalgoe' tu ya'alaj ka' lobilta'ako'ob, ka' ts'o'ok junp'éeel xaaxan ba'ate'ele', le ya'abkach wíiniko'obo' ooko'ob ti' Alhóndiga yéetel túun nojoch k'uuxil tu ts'ajubajo'on kíinsaj yéetel óokol, le la' j-Hidalgo yéetel j-Ayende, ma' béeychaj u je'elsiko'obi'. Le k'aas ba'al je'ela' tu luk'saj ya'ab uts paakato'ob ti' le ba'atela' yéetel tu xaankunsaj u naajalo'ob.

Te' k'iino'obo' ts'o'ok u k'a'amal ka'ach te' noj kaajo' u payt'aanil utia'al u yéeya'al 17 ajts'íbil a'almaj t'aano'ob bin u meentuba'ob u jo'olilo'ob Nueva España ti' Noj Mo'olayil P'iisil de Cádiz, le la' tu t'abaj u yóol kajnáalilo'ob. Le noj ajk'iino' ts'o'ok ka'ach u jelbesa'al meen j-Francisco Xavier Venegas, u k'aak'as k'intaje' tu meentaj u ka'a ajawiltaj chen wa jayp'éeel k'iino'ob ma' káajak le ba'ateltambalo', yanchaj túun u máak'a'antik u kéetil le ba'ateltambalo' kex ma' u yojel le awajilo'. Séeba'an tu ya'alaj ti' u jo'olpopil ba'ateltambal J-Félix María Calleja ka' xi'ik tu nojkáajil México yéetel ka u taas kili'ich na'il Remedios ti' nojkaaj.

Kex tu ts'aaj saajakil le ba'ateltambalo', le pech'óolo' yéetel le óotsililo' tu meentaj u ts'i'itpajal le k'uuxil ti' tuláakal u lu'umil tumbenkastelamil. J-José María Morelose' u ajk'iinil Carácuaro, taal tu táan J-Miguel Hidalgo ka' tu k'amaj u tusbeelil u ch'a'ik Acapulco. J-José Antonio Torres tu ch'a'aj Guadalajara yéetel tu láak' kaajo'ob úuch ba'al beyo'. Ba'ale' j-Manuel Abad yéetel J Queipo, yéeya'an

Noj ajk'iinil Valladolid, u ajk'a'aytajil u yutsil ts'o'okol u talamilo'ob tumbenkastelam kajnaalilo'ob, ma' tu yilaj uts le ba'ateltambalilo' ka túun tu luk'saj ti' j-Hidalgo u béeytalil u k'amik u kili'ichil najilk'uj. Ka' tu yojéeltaj táan u bino'ob Valladolid le k'uux wíiniko'obo', púuts'ij, te' súutuka' le jo'olpóopo'obo' tu k'ubo'ob le kaajo' tuyo'sal ma' u yúuchul ti'ob ba'ax úuch tu kaajil Guanajato yéetel u muuch'il nojoch u máako'obil najil k'uj tu ka'aj ts'áaj ti j-Hidalgo u béeytalil u k'amik u kili'ich siibal najil k'uj.

Tu xuul u wina'alil Octubre, u muuch'il ajba'ateltambalo'ob j-Hidalgo yanchajo'ob tu múulil Cruces, tu joonail u noj kaajil México, tu'ux tu k'iinil 30 ti' octubre, le ya'abkach jejeláas wíiniko'oba' ba'atelnajo'ob yeetel junpik x-ajawil kastelano'ob siijilo'ob te' lu'uma' ka' tu meentaj u chinik u poolo'ob. Le noj kaajo'obo' ja'ak' u yóolo'ob. j-Hidalgoe' tu yóotaj tsikbal yéetel le ka' ajawo' ba'ale' tu ts'ooke' tu ya'alaj ti' u wíiniko'obe' ka' u p'ato'ob le kúuchilo', ma' ak wojel ba'axteni': ¿tumeen ma' áantajo'ob tumeen u máasewal kaajo'obil Toluca? ¿Tumeen sajak ka' úuchuk nooch loob je'ebix úuch Guanajuato? ¿Sajakchaj u ba'pachta'al meen u ajba'atelo'ob Calleja? U jaajile' u k'iinil le náajalilo'obo' k'uch tu xuul, meen ka' máan jump'ít k'iino'obe', le k'uux wíiniko'obo' táako'ob yéetel u múuch' ajba'ateltambalilo'ob ajawil tu lu'umil Aculco ka'aj túun pe'ech'o'ob. Allende ma' uts tu t'aan bix u belbesaj j-Hidalgo, bin tu tojil Guanajuato, yéetel le ajk'iino' bin tu bejil Guadalajara.

Le nojkaajo' tu k'amaj yéetel ki'imak óolal j-Hidalgo. Leti'e', ma' tu p'isaj u óotsilili' yéetel le tsikbe'en ts'aabti' je'ebix *alteza serenisima*, tu máak'a'antaj u jo'olpopilil, ka'aj tu k'a'itaj u ts'i'itpajal le ba'ateltambalo', tu tusbetal u

meenchajal u ju'unil peksilt'aano'ob *El Despertador Americano*, tu ts'aaj u a'almay t'aanil u xu'ulu'ul u yalak'ta'al wíinik, u xu'ulul u bo'ol máasewal ti' jo'opopilo'ob yeetel u xu'ulul ma' u cha'abal u ko'ono'ol jejeláas ba'alo'ob, beeyxan tu a'almajt'antaj, u lu'umil le kaajo'obo' chen utia'al u meyajtiko'ob máasewalo'ob. U k'aasile' tuya'alaj xan ka kíinsa'ak kastelan wíiniko'ob k'ala'ano'ob. Ma' xáanchaje' pech'óolta'an j-Allende ka'aj k'uchij. Táan le la' u múuchil ajba'atelo'ob j-Calleja yéetel j-José de la Cruz, taalja'ano'ob ti' España táantik u k'uchulo'obe', ku bin u náats'alo'ob Guadalajara. Kex u jach yoojel ma' táan u béeytal u ketiko'obe', j-Allende yilik u meentik. Le loobo' úuch ti 17 u k'iinil u wina'alil enero tu ja'abil 1811 ti' Puente de Calderón, tu'ux 5 000 u ajba'atelo'obil ajawil tu pech'óolto'ob 90 000 k'uux wíiniko'ob.

U jo'olpopilo'obil k'uux wíiniko'ob bejchaj u púuts'ulo'ob yéetel bino'ob xaman tia'al u kaxtiko'ob u yáantajil xamanamerica. Tu nojoch lu'umil Pabellón, j-Allende yéetel Aldama tu toko'ob le ti' j-Hidalgo le jo'opopilo' yéetel tu noj kaajil Saltillo tu p'ato'ob j-Ignacio López Rayón tu jo'olil le ba'atelo'. Ba'ale' junp'éeel tuusil tu meentaj u cháachalo'ob j-Allende, j-Aldana. j-Hidalgo yéetel j-José Mariano Jiménez yéetel u bisa'alo'ob Chihuahua tu'ux p'i'is u síipilo'ob ka'aj ku'un u bo'olil ti'ob. Tu ka'ap'éeel p'iisile' j-Hidalgoe' yéetel jaajil tu ya'alaj u si'ipil ikil káajil le ba'ateltambalo' beeyxan ikil tu ya'alaj, ma' p'i'isik si'ipilo'obe', ka k'íinsa'ak ya'abkach kastelano'ob, ma' kunej u meenta'al le p'iisilo' meen na'an ka'ach u si'ipilo'ob. U poolo'ob le kantul jo'olpopilo'obo' túuxtabo'ob Guanajuato ka'aj ts'aabo'ob tu ti'itsilo'ob Alhóndiga de Granaditas, ba'ale' le ba'ateltambalo' ts'o'ok

ka'ach u meentik u kimpajal le ka' awawilo' meen tu jubaj jeetselil yéetel tu meentaj nojoch k'aas ti' u taak'inil, beeyxan ti' bix u mo'olo'ol yéetel t'o'oxol le taak'ino'.

Táan túun u yúuchul le ba'alo'ob je'ela', u Molayil u p'i'isil si'ipil kastelano'ob múuch'o'ob Cádiz utia'al u jets'iko'ob bix kun p'áataj u jo'olpopilil le u nojlu'umil ajaw meen na'an u jaajil ajaw. U sak'ach t'aanij yéetel u peksaj t'aanil tuyo'sal Molayil u p'i'isil si'ipi le te' petenilo' jach man séeb u xo'okol meen le túumben kastelano'obo' yéetel beyo' ku ch'a'abal utia'al tuukul yéetel t'aan tuyo'sal jo'olpopilil. K'a' ts'o'ok xaanxan xakach t'aano'ob ts'aab k'ajolbil u Noj A'almaj T'aan 1812, lela' meenta'an u k'ubt'aanil tu wina'alil septiembre tu noj kaajil México. Le túumben noj a'almaj t'aano' ku jets'ik u jo'olpóopilil ts'uulo'ob, t'oxa'an u muuk', yaan jáalk'abil utia'al u ts'alju'unta'al yéetel u ts'aabal k'ajóolbil jejelas tuukulo'ob, u xu'ulsa'al u k'u'ubul taakin ti' jo'olpóopil meen kajnáalilo'ob, u ts'aabal chen tia'al wa jaypéel k'iino'ob ajts'íib a'amaj t'aanil (wáak ti' Nueva España) yéetel ti' mek'tankajilo'ob ti' tuláakal kaajo'ob jun pik wa maanal u winikilo'ob, k'a'ana'an u meentiko'ob muuch'il ajba'atelo'ob kaaj utia'al ma' u júubul jets' óolal yéetel tia'al u ba'atelo'ob wa ku loobilta'alo'ob. Ku xu'ulsa'al ka' ajawilo'ob, ku k'e'exelo'ob yéetel nojoch jala'acho'ob. Le Noj A'alma T'aano' ku tsa'ik le jáak'abil yéetel chimpolalil u k'áato'ob ka'ach le kastelano'ob síijilo'ob te' lu'uma', ba'ale' ma' táan ka'ach u ts'aik ti'ob nuptsikbe'enil yéetel u jo'olpoptikuba'ob chen tu juunalo'ob je'ebix u k'áato'obe'.

Tumeen americanos tu cha'ob u jáalk'abil u ts'aljunta'al yéetel u ts'aabal k'ajóolbil jejeláas tuukulo'ob tia'al u ts'i'it'besiko'ob u tuukulil jáalk'abil ti' u ju'unil peksilo'ob,

t'oxbil ju'uno'ob yéetel wawalalo'ob, j-Venegasé' tu meentaj u xu'ulul. Táan u yúuchul le la', u meyaj j-Calleja tia'al u ketik le máaxo'ob tu líik'suba'ob ba'ate'el chan ma'alob u jóok'ol, le la' tu meentaj u ts'aabal je'ebix nojoch ja'achil tu jeel j-Venegas. J-Calleja tu ts'aaj k'ajóolbil Noj A'alaj T'aan je'ebix jump'éel nu'ukul tia'al u luk'sa'al u muuk' ba'ateltáambal, ba'ale' ki'imakchaj u yóol meen xu'ulsa'ab ka' suunaj J-Fernando VII tu ja'abil 1814, meen le a'almaj t'aana' ku lu'sik u muuk'. Je'ebixake' le tumbenkastelano'obo' ts'o'ok u béeytal u súutulo'ob kajnalilo'ob.

J-Rayóné' táan u jo'olintik le k'uux wíiniko'ob, tu ts'aaj Zitacuaro jump'éel *Suprema Junta Gubernativa de América*. Le k'uux wíiniko'obo', yaan ti'ob ka'ach u yaantajil u mukul molayil “*Guadalupes*”, ku tuuxta'al ti'ob taak'in, k'uben t'aano'ob yéetel tsolnu'uko'ob, ba'ale' j-Calleja, ma' xáanchaj ka' tu tojoch'íintajo'ob tia'al u luk'ulo'ob Zitácuaro. Ti' le k'iino'obo' ts'o'ok u káaja u k'áajolta'al ajk'iin j-Morelos je'ebix juntúul nojoch ja'ala'achil ba'ateltambal. U yúuchben meyajil u bisik kuucho'ob ti' tsíimino'ob tumeentaj u k'ajoltik bejo'ob yéetel wíiniko'ob, yéetel tumeen jach ma'alob utia'al ba'ateltambal tu meentaj jump'éel muuch'il ajba'atelo'ob, ma' jach nojochi' ba'ale' kaambanaja'an yéetel mu'uk'a'an u yóol, beeyxan u na'ate' tu meentaj u ma'alob meyajtik le otsilil yaan tu'ux ku maano' utio'sal u ch'aik tia'al u jo'sik táanil ba'ax u k'áatij. Yéetel j-Hermenegildo Galeana beeyxan María Matamoros, máaxo'ob jach ku meyajo'ob yéetel, beeyxan j-Nicolás Bravo, j-Manuel Mier yéetel j-Terán, j-Guadalupe Victoria yéetel j-Vicente Guerrero máaxo'ob tu yáantajo'ob, beeychaj u ch'a'ik Chilpancingo, Tixtla, Chilapa, Taxco, Izúcar yéetel Cuautla. Te' kúuchila'

béeychaj u mu'uk'ankil ka'ap'éel wina'al ba'pachta'an meen j-Calleja, béeychaj u púuts'ul ti' yéetel u ka'atéen mu'uk'antal. Ka' ts'o'ok u ch'aiko'ob jump'éel nojoch jaats lu'un le k'uux wíiniko'obo', j-Morelose', tu meentaj jump'éel muuch'il a'amaj t'aan utia'al u yúuchul le cha'ak'abilo' yéetel u tso'olol bix kun meyajta'al jo'olpopilil. Le muuch'il a'almaj t'aano' kaajsa'ab 14 ti' u wi'ina'alil septiembre yéetel xookil "*Ba'ax ku yu'ubik noj kaaj tu puksi'ik'al*", tu'ux tu ya'alaj j-Morelos, jáalk'ab América, le jo'olpopila' ku síijil ti' kaaj yéetel k'a'ana'an u ja'atsal le jo'olpopilo' ich óoxp'el muuk'o'ob, yéetel a'almaj t'aano'ob junp'éelili'ob utia'al tu láakal wíinik, ka' tu meento'ob ma' u jach ya'abtaj le noj aik'alilo' yéetel le óotsililo'. Ka' ts'o'ok u joronts'ibta'al le jáalkabilo', u muuch'il a'almaj t'aane' tu ts'áaj jo'olpopilil ti' j-Morelos, leti'e' tu ch'a'aj u noj k'aaba'il "*Siervo de la Nación*". Le Noj A'almaj T'aan tsíibta'ab meen u muuch'il a'almaj t'aan, ch'a'ab u yóolil ti' u Noj A'amaj T'aanil España ts'ibta'ab tu ja'abil 1812, ts'aab k'ajolbil tu noj kaajil Apatzingán tu k'iinil 22 ti' u wina'alil octubre tu ja'abil 1914. Ba'ale' u k'aasile' u muuch'il a'almaj t'aane' tu cha'aj tuláak'al u muuk'il jo'olpopil yéetel tu luk'saj ti' j-Morelos u jalk'abil u meyaj. Le ba'ateltambalo' táan u yúuchul; kex j-Morelos béeychaj u ch'a'ak Acapulco, ma' béeychaj y ch'aik Valladolid, ba'pachta'abij, cháacha'abij ka' k'a'al 5 u k'iinil u wina'alil noviembre, tu ja'abil 1815; ka' ts'o'ok u bisik u p'i'isil u si'ipile' yéetel u luk'sa'al ti' u tsikbe'enil ajk'iin, kíinsa'ab yéetel ts'oono'ob tu k'iinil 22 ti' u wina'alil diciembre tu kaajil San Cristóbal Ecarepec.

Te' k'iino', u lu'umil ajawile' táan u ye'esik u chiikulal u ja'abo'obil ba'ateltamabal. U ts'u'e' xe'exet'a'an tumeen

le óotsililo'. Le ya'abkach kaajo'ob tu cha'ajo'ob le k'uux wíiniko'ob, tu jubaj u tsoolil jo'olpopil yéetel u meyajil u mo'olol bo'olil. Le ya'abkach ba'alo'ob k'a'anan tia'al le ba'ateltambalo' tu meentaj u yantal ti' u ja'ala'achil ajba'ateltambalo'ob (le tu líik'suba'obo' yéetel u ajba'atelo'ob ajawil) ya'abkach muuk' tia'al u moliko'ob bo'olil yéetel u p'isiko'ob si'ipil, le la' u muuk'il tu'ux kun jéets'el bix kun binil ti'ob tu meyajil jo'olpopil. Je'ebixake' tumeen *Tumben España* bey óol ts'o'ok u yantal jets'óolal ti'e'; kastelan jo'olpopilil tu yóotal u meentik jump'éeel meyajil jo'olpopil ka' u nup wíiniko'ob utia'al u xu'ulul le k'uuxilo'. J-Juan Ruiz de Apodaca meenta'ab ka' ajawil tu ja'abil 1816 yéetel jach séebe' tu yóotaj u ts'áaj sa'asil si'ipil ti' k'uux wíiniko'ob, ya'ab juntulale' tu yóoto'ob u k'amo'ob. Bey ts'o'ok ka'ach u ka'aten yantal jets'óolal, tu ja'abil 1817 ka' úuch junp'éeel séeb óotaj ba'atel tuyo'sal jalk'abil, jo'olinta'an meen ajk'iin j-Servando Teresa de Mier yéetel u kastelan ja'alichil ba'atel j-Francisco Xavier Mina. Yéetel 300 bo'olbil ajba'telo'ob j-Mina ook ti' Bajio, ba'ale' pech' óolta'ab meen u muuch'ilo'ob ajba'atelo'ob ajawil ka' meenta'ab u kíinsa'al yéetel ts'oom tu k'iinil 11 ti' u wina'alil noviembre ti' le ja'abo'. J-Mier k'a'al ti' San Juan de Ulúa.

U yúuchben ka'anal tsikbe'enil ajawile' ts'o'ok ka'ach u lúubul u muuk', meen ma' táan u béeytal u ka'aten meentik u yantal jets'óolil, tu wina'alil enero ti' 1820, anchaj jump'éeel ma'alob bejil utia'al u yúuchul le jáalk'abilo'. Te' petenilo', u ka'jo'olpópil ajba'atel j-Rafael de Riego, tu líik'saj u t'aan utia'al u ka'aten ts'aabal u Noj A'almaj T'aanil 1812 tu yáax k'iinilo'ob u wina'alil enero, yéetel ku meentik ka' anchajak u k'ubil u yóol tuyo'sal le ajawo', yéetel le la'

anchaj u meentik xan tuláakal u nojlu'umil ajawil ka'aj túun payt'anta'ab ka úuchuk u yéeyajil u Molayil u p'i'isil si'ipil.

Ti' le k'iino'obo', u lajunp'éel ja'abobil ba'ateltambal ts'o'ok u meentik u jach k'éexel Nueva España, beyo' tak le ts'úuk kastelano'obo' ku tukultiko'obe' ma'alob ka' úuchuk le jáalk'abilo', che'enba'ale' jejeláas kúuchilo'obe' tuyo'sal jejeláas ba'alob. U nojoch makilo'ob u muuch'il ajba'atelo'ob yéetel u nojoch makilo'ob najilk'uj ku yaantiko'ob, saajako'ob ka' lu'sa'ak u ma'alobil u kuxtalo'ob beeyxan u ma' beyta'alil u p'i'isil u si'ipilo'ob. Uláak' muuch'ilo'obe' u k'áato'ob ka'ach jump'éel Noj A'almaj T'aan uts' tia'al u lu'umil ajaw, uláak'o'obe' u k'áato'ob jump'éel jo'olpopilil jats'a'an ich óoxp'éel muuk'. Ba'ale' yáaxe' ba'ax ku ya'alik le Noj A'amaj T'aano' tu meentaj u jáalk'abta'al k'uux wíiniko'ob k'ala'ano'obo' yéetel u jáalk'abil u ts'a'alal yéetel u ts'aabal k'ajolbil jejeláas tuukulo'ob, le la' tu meentaj u ts'íibt'a'al u tuukulilo'ob lik'sajil. Beeyxan yéetel u yéeyajil u ajts'íibilo'ob a'almaj t'aano'ob tia'al Noj Molayo'obil, u yeeyajil u ajts'íibilo'ob a'almaj t'aano'ob chen tia'al junsúutuk yéetel tia'al mek'tankajilo'ob, tu ka'ajtéen meentaj u chokotal óol.

Ichil le ba'alo'ob ku yúuchulo'oba' síij jump'éel belbesajil utia'al jaalk'abil ichil le wíiniko'ob ku chíimpoltiko'ob awajil. J-Agustín de Iturbide meentej, juntúul ajba'atel kastelan sijil Valladolid, uts u yíilik jáalk'abil jo'olpopil, ba'ale' ma' uts tu t'aan le loobil ku meentik le ba'ateltambalo'. Líik'ul 1815, tu ya'alaj bix je'el u béeytal ma' talam u chu'ukul jáalk'abil wa ka u much'ubal u amaricanosij le ka'ap'éel jaatsil muuch'il ajba'atelo'ob ku k'uuxilo'obo'. Nojoch maak j-Agustín mix juntéen pech'ólta'ak ka'achij

ba'ale' jump'éeel takpool tu meentaja u je'eel u jóok'ol táanil yéetel u meyaj, kex k'e'exe' tu táanitaj u suut te' kuxtal mix ba'al yaan u yil yéetel jo'olpopilil. Ba'ax tu maansaj te' ba'ateltambalo' yéetel u naachtale' tu meentaj u tuukul tuyo'sal le ba'ax ku yúuchulo', yéetel u yookol ti' jejelaás jaatsil wíiniko'ob tu meentaj u k'ajóoltik jejelaás u tuukulo'ob tumben kastelano'ob, beyo' bin u much'ik le tuukulo'oba' ti' jump'éeel belbesajil tuyo'sal u béeytal u chukik jáalk'abil ma' yéetel ba'ateli', yéetel jets'óolal. U noj tsikbe'enile' tu meentaj u náats'al ti' le muuch' wíiniko'ob ma' uts tu yich le Noj A'amaj T'aano', ba'ale' ma' je'ex u suuk tukulta'ale', j-Iturbide ma' ook te' muuch'ila', leti'e tu kaxtaj u áantajil tuláakal wíinik. Ka'aj óota'ab ts'aabil ti' u jo'olil noojol meen j-Apodaca tia'al u ts'ook ch'aik Guerrero, j-Iturbide tu yilaj u béeytalil u chukik ba'ax u k'áat, le meentike' tu ya'alaj ti' u ajts'íibil a'almaj t'aano'ob táan u jóok'ol u bino'ob ka'ach España, tuláakal ba'ax u k'áat u beetej.

J-Iturbide jach u ts'aamaj tu tuukul je'el u béeytal u pech'óoltik Guerrero' wa ka'aj u meent yóotik u sa'atal u si'ipil, ba'ale' meen talanchaj le la', tu páayt'antaj ka'aj u yóot u much'ubal yéetel. J-Guerreroe' meen yach u yojel tu juunal yane', k'uch xan ti jump'éeel tuukul: Le jáalk'abilo' ma' chéen je'el u béeytal wa muuch' yaan yéetel jump'éeel jo'olpopil ajawil. Tu kaajbale' ma' táan u tukultik wa jaaj u t'aan u yúuchben láak', ba'ale' le ba'ax ku tukultik u beetik j-Iturbide yéetel le jets'óolal ku ts'aiko', tu meentaj u yóotik ba'ax ku ya'alik, le meentik tu k'áataj ti' u múuch'ilo'obil u ajba'atelo'ob ka' u chimpolto'ob je'ebix u yáax nojoch jala'achilil u múuch'ilo'ob ajba'atelo'ob noj lu'umil.

Tuyo'sal u béeytal u nupiko'ob tuukule', j-Iturbide tu tsolaj ba'axten jach uts le ba'ax ku tukulta'al u meenta'alo', yéetel óoxp'éel noj jaajilil: u chimpolta'al k'uj, muuch'tal yéetel jáalk'abil, le la' ku nupik ba'ax tu k'áataj 1808 le kastelano'ob sijilo'ob te' lu'uma' yéetel k'uux wíiniko'ob; yéetel le muuch'tala' táan u ka'ach u jets'tal u yóol le ts'uuk kastelano'obo'. Tu k'iinil 24 ti' u wina'alil Febrero tu ja'abil 1821, ti noj kaajil Iguala, ts'aab k'ajóolbil le belbesajo', ka túuxta'ab ti' ajaw u yóochel le ts'íibo', beeyxan ti' u jala'achilo'ob kaajo'ob yéetel u ajba'atelo'obil ajaw beeyxan ti' u jo'olpopilil u múuch' ajba'atelo'obil ajawil yéetel k'uux wíiniko'ob. Le belbesajo' jach ma'alob úuchik u k'a'amaj tumeen le kajnáalilo'obo' yéetel le múuch'il ajba'atelo'obo', ma' bey u jala'achilo'ob múuch'il ajba'atelo'ob yéetel u jo'olpopilo'obil noj kaaj, beeyxan wa jaytúul ts'uk kastelan ka' ja'ala'achil ajba'atelo'ob.

Táan lela', tu kaajil Madrid, tumben kastelan ajts'íibil a'almaj t'aano'ob ts'o'ok u béeytal ka ts'aabak aj-jáalk'ab túukul j-Juan O'Donojú u nojochil u meyajil jo'olpopil España. Beeyxan, jump'éel ts'ook' muk'ankil tia'al u yila'al wa je'el u béeytal u jo'olpoptikubal chen juunalo'ob ichil u nojlu'umil awajil, tu biso'ob tu táan jala'acho'ob jump'éel ba'al taak u meentiko'ob yaan u yil yéetel jump'éel jo'olpóopilil t'oxa'an u muuk' tu wina'alil junio tu ja'abil 1821, le la' mix tsikbata'abi', le meentike' luk'o'ob. J-O'Donojú k'uch Veracruz tu wina'alil julio, tu k'iinil ts'o'ok u t'i'itkubal ti' tuláakal u lu'umil ka' ajawil u líik'sajil Iguala, le la' tu meentaj u jach yilik yaan u yúuchul le jáalk'abilo', ma' táan u bin pachil. Le meentike' tu túuxtaj t'aan ti' le ajawilo' tu'ux ku ya'alik ti' ma' táan u béeytal u je'elsa'al:

“To’one’ ts’o’ok ak wilik ba’ax u yoojel u meent kaaj meen u k’áat jáalk’abil”. Jach tia’an tu tuukul le la’, tu yóotaj tsikbal yéetel j-Iturbide, ka tu joronts’ibtaj yéetel u Noj T’aanilo’ob de Córdoba tu’ux tu chimpoltal jáalk’abil yéetel u jéets’el jump’éel Lu’umil Noj Ajawil México, ba’ale’ ma’ táan u júubul u múuch’tal yéetel España, meen jo’olinta’an tumeen juntúul wíinik u baatsil u ch’i’ibal ajawil. Jach séebe’, J-O’Donojú tu k’áataj ka’ u p’un u yóol le muuch’il ajba’atel u ch’a’amaj le noj kaajo’, le la’ tu meentaj u béeytal u yookol tu k’iinil 27 ti’ u wina’alil septiembre, ti’ noj kaaj jach jats’utkinsa’an, J-iturbide, j-Guerrero yéetel *Molay Ajba’atel Óoxp’éel* u Jaajil. Múuch xíimbalo’ob, báaxal sáasilo’ob yéetel k’aayo’ob tu meentajo’ob u ki’imak óolalil le jáalk’abilo’ yéetel yuum aj-jáalk’ab, táan le la’ u ki’imak óolal tuláakal le wíiniko’obo’ ku ta’akik le jela’anilo’ob yaan ichil ajawil wíiniko’ob yéetel k’uux wíiniko’ob.

KU MEENTA’AL PETLU’UMIL MÉEXICO

Le ba’ateltambalo’ yéetel u Noj A’almaj T’aanil 1812, tu meentaj u júubul u jeets’elil Tumben España, u nojoch lu’umile’, xaan u yúuchul ichil le kaajo’obo’, jump’íit yéetel jejelaás u kajnáalilo’ob, xamane’ jach taak’al ti’ u tuukul u nojochkunsik u lu’umel Estados Unidos. Kex jach ka’anal u yóole’, le noj lu’umil ajawil, jaatsal, xa’axa’ak’, na’an taak’in ti’, ya’ab u p’aax, 45 miyono’ob peesos, yéetel u kajnáalilo’obe’ ma’ u yoojelo’ob meyajil jo’olpopil, ku síijil yéetel ma’ mu’uk’a’an tu’ux jeets’eli’. Le chimpolal tu meentaj j-O’Donojú, tu meentaj u yila’al bey na’an

talamilo'ob tu bejil tumben Petlu'ulumil, ba'ale' leti'e' kíim tu wina'alil octubre yéetel beyo' tu luk'saj ba'ax u kaanmaj tu kuxtal ti' nojlu'umil yéetel xan u jaajilil. Beyo' ka' ts'o'ok u le ki'imak óolalo'obo', noj lu'ume' p'áat yeetel u talam meyajil u jo'olpoptik u lu'umilo'ob, u ka'a káajsik u molik u bo'olil jo'olpóopilil, u meentik ka u k'ubo'ob ti' u yóol le kajnalilo'obo' yéetel u chimpolal uláak' noj lu'umilo'ob utia'al u béeytal u yilik bix ken u bikubáal yéetelo'ob.

J-Iturbide tu meentaj *Junta Provisional Gubernativa* yéetel wíiniko'ob uts tu t'aano'ob jejeláas tuukulo'ob ba'ale' na'an p'uja'an wíiniko'ob, beeyxan na'ano'ob ichil le jo'op'éeel wíiniko'ob yeeyabo'ob utia'al u yaantalo'ob ti' jump'éeel jats jo'olpóopil. J-Iturbide bey u nojoch ja'ala'achil u jats k'iinil jo'olpóopilo', tu payt'antaj u yéeyajil ajts'iibilo'ob a'amaj t'aano'ob utia'al u múuch'il ajts'íib a'almaj t'aan noj lu'um, k'a'anan u ts'íibtik u Noj A'almaj T'aanil u noj lu'umil ajawil, ba'ale' ma' tu chimpoltaj u payt'aanil 1810 utia'al u yéeya'al u múuch'il ajts'íib a'almaj t'aan ti' U Molayil P'iisil, tu táanitaj jump'éeel múuch'il tu'ux ka'aj mu'uk'ankinsa'ak le ts'uulo'obo'. Ka'aj ts'o'ok u yéeya'al u ajts'íibilo'ob a'almaj t'aan, u mola'ayil a'almaj t'aane' káaj u meyaj tu k'iinil 24 ti' u wina'alil febrero tu ja'abil 1822. Ti' le k'iino'obo' ts'o'ok ka'ach u k'uchul u ki'ikij peksilt'aanil u núupul Guatemala, na'an taak'in ti' yéetel sajakunsa'an u júubul, le meentike' táan u kaxtik ka'ach bix u jóok'ol táanil; ba'ale' k'uch junp'éeel peksaj t'aanil xan ma' jach ma'alobi': U Molayil p'iisil, ma' tu yóotaj u chimpolto'ob Noj T'aanilo'ob Córdoba. Jach séebe' le wíiniko'ob ku chimpoltiko'ob ajawil, kaaj u ba'atelo'ob

yéetel le jaats wíiniko'ob ku yaantiko'ob u su'utul ajawil j-Iturbide.

Talam ba'ax ku yúuchul. U yéensa'al u mol bo'olil jo'olpóopil yéetel u xa'axak'il u mo'olol, beeyxan u tuukulil ma' k'a'anan u yúuchul bo'ol meen ts'o'ok u yantal jáalk'abil, tuláakal le la' tu meentaj u píittaj taak'in. U seten k'a'ananiil u bo'ota'al ajmeyajo'ob yéetel ajba'atelo'ob ku meentik u kananta'al ka' meenta'ak u a'almaj t'aanil molay taak'in yéetel múuch'il ajba'atelo'ob tumeen u mola'ayil a'almaj t'aan, wa u jach ma'alobile' ka' u ts'íibto'ob Noj A'almaj T'aan, ba'ale' tumeen ma' jach u yoojelo'ob bixe', náay u yóolo'ob. Beeyxan j-Iturbide ma' yach ma'alob u yoojel le meyajo', ma' tu yojéetal bix je'el u beetiki', yéetel ka' táak tu beel le ajts'íib a'almaj t'aano'obo', tu yoota'aj u saakunso'ob yéetel u ya'alik je'el u p'atik le jo'olpopilo'. Jach chimpolpota'an tumeen ya'abkach máak, le meentike' ka' u'uya'ab taak luk'ul jo'olpopile', jo'olil ajba'atel j-Pío Marcha, tu meentaj ka múuch'uk u muuch'il ajba'atelo'obil Celaya, tu áak'abil 18 ti' u wina'alil mayo tia'al u yawatiko'ob "Kuxlak j-Agustín I, u noj ajawil México". U kajnáalilo'ob noj kaaje', jach séeb ka'aj takpajo'ob xan tia'al u k'áatik ti' u mola'ayil a'almaj t'aan ka u tsikbat le ba'ax ku ya'alala'. Le mola'aya', ma' tu ya'alaj ma'i', tu tsikbataj te' áak'aba' táan u yúuchul le awato', meen túun ya'abkach u ajts'íib a'amaj t'aano'ob ma'alob yiliko'ob le ba'ax ku k'áata'alo', u ya'abilo'obe' tu yéeyo'ob ka' ts'aabak ti' u ki'ichkelem peetil ajawil.

Ya'ab túun ba'alo'ob na'an ti' le kaajo' yéetel ma' ki'imak u yóol le k'uux wíiniko'obo' u k'áato'ob jo'olpopil ts'oya'an ich óoxp'éel u muuk', kex beya', j-Iturbide tu ts'áaj u

ki'ichkelem peetil ajawil, 21 u k'iinil u wina'alil julio, kex ma' jach ya'ab u muuk'i', ma' je'ex ka yantaj ti' chen u jaats k'iinil jo'olpóopil. Le k'uuxilo', yéetel u k'uchul j-Mier, cha'aba'an ti' San Juan de Ulúa, tu meentaj u yúuchul mukul k'axt'aan. Le noj awajo', tu k'alaj túun le máaxo'ob ku tukulta'al meentiko', yéetel le la' tu meentaj u jach talantal ba'alo'ob, le meentike' ya'abkach ajts'íib a'almaj t'aano'ob, tu ts'aanu'uktajo'ob ka'aj u meent u júubul u molayil a'almaj t'aan. Ka'aj ts'o'ok u ju'ubul tu k'iinil 21 tu wina'alil octubre, j-Iturbide tu k'exaj yéetel junp'éel u muuch'il tia'al noj lu'umil, yéeya'ab ichil u wínikilo'ob mola'ayil a'almaj t'aan.

Le ba'ax úuch je'ela' yéetel xan u saajakil mejen kaajo'ob tumeen u jo'olpopil J-iturbide, le p'aax ku ku'umul ti'obo', tu meentaj u yantal k'uuxij, le la' tu yuts ch'a'aj tankelem nojoch jala'achil j-Antonio López Santa Anna utia'al u líik'sik u t'aan. Ti' 2 k'iinil u wina'alil diciembre tu ja'abil 1822, tu lu'umil Veracruz, ma' tu k'ajóoltaj J-Iturbide, ka' tu seten k'áataj ka'aj meenta'ak tu ka'atéen u molayil a'almaj t'aan yéetel jo'olpóopilil óoxp'éel jaats u muuk'. Le tuukula' jach jump'íit áantaj yaanchaj ti', ba'ale' meyajnaj tia'al le mukul muuch'ilo'ob wa u noj najil masono'ob, u meento'ob muk'tambal ichil muuch'ilo'ob ajba'atelo'ob túuxtano'ob u keto'ob, le je'elo'oba' tu k'iinil 2 ti' u wina'alil febrero tu ja'abil 1823, tu kaajsajo'ob u Belbesajil Casa Mata. Le la' ku seen k'áatik u béeta'al jump'éel tumben molayil a'almaj t'aan, yéetel tumeen ku chimpoltik ajts'íibil a'almaj t'aan chen tia'al jump'éel súutuk, béeychaj u koolik u yaantajil jun jaats kaajo'ob yaan ba'pachil. J-Iturbide, yéetel jach yaan u tuukulil ti' le belbesajo' ma' táan u lobiltik u wínikil,

chen ba'ax tu meente' u ka'aten much'ik u molayil a'almaj t'aan. Ba'ale' tumeen ma' táan u xu'ulul le k'uuxilo', tu xump'ataj le noj awajilo', tu k'iinil 22 yéetel tu k'iinil 11 ti' mayoe' na'ak ti' jump'éel chéem yéetel u baatsil, utia'al u bin Italia. U molayil a'almaj t'aan, ma' chen tu jets'aj u t'aanil ma' beel noj lu'umil awaji', tu ya'alaj xane' j-Iturbide ma' táan u chimpoltik a'almaj t'aano'ob wa ku koojol tu lu'umil México. Le noj t'aana' ku jets'ike', ken u yóot suut j-Iturbide tu lu'umil México tu ja'abil 1824, kíinsa'ak yéetel ts'oono'ob.

Ma' túun jóok' ma'alob u meyajil jo'olpóopil tia'al u ts'aabal ajawil, noj lu'ume' p'áat mina'an u jo'olpopil. U molayil a'amaj t'aane', ts'o'ok u ts'aabal tuka'aten, ma' tu tukultaj ka'ateeni' ka' tu cha'aj tuláak'al u muuk'il jo'olpóopil yéetel tu k'iinil 31 ti' u wina'alil marzo, tu jets'aj jump'éel jo'olpopilil ichil óoxtúul wíiniko'ob, j-Pedro Celestino Negrete, j-Guadalupe Victoria yéetel j-Nicolás Bravo utia'al u meyajtiko'ob Noj Jo'olpóopilil. Le ajts'íib a'amaj t'aano'obo' chen tia'al junsúutuko' yéetel u múuch'il ajba'atelo'obe', ma' tu yóoto'ob u chímpolto'obi' yéetel tu seen k'áato'ob ka' meenta'ak jump'éel payt'aan tia'al u yéeya'aj túumben molayil a'almaj t'aan, je'ebix tsola'anik ti' u Belbesajil Casa Mata.

U Chúumuk Lu'umil América tu k'iinilo'ob ka'aj ajawile' jaatsal tu jo'olpóoptubal, chen leti' tu jatsubal jumpuli', ba'ale' bey Guadalajara, Oaxaca, Yucatán yéetel Zacatecas tu ya'alo'obe' letio'obe' jáalk'ab Petlu'umilo'ob, chen tu juunal ku jo'olpoptikuba'ob, le juubulo' chikpaj jach yaan u yúuchul. Le jo'olpóopilo' tu ts'aaj j-Lucas Alamán bey u Noj Antajil u Bisikubal, utia'al ma' u cha'ik ka' ja'atsak le

lu'umo', tu péeksaj múuch'il ajba'atel tu táan le kaaj jach ts'íiko', Guadalajara. U jo'olilo'ob le la' yéetel ti' Zacatecas, tu k'axo'ob u t'aanil u chimpoltiko'ob u nojochil molayil a'almaj t'aan wa ka tso'olok le lu'umo' yéetel jump'éeel jo'olpopil jatsa'an ich óoxp'éeel u muuk'. U molayil a'almaj t'aane' ma' tu yóotaj yáaxtánili', ba'ale' u saajakil u júubul je'el bix úuchik ti ka'aj ajawilo'ob, tu meentaj u yóotik tu ts'ook yéetel u payt'antik ka'aj yéeya'ak jump'éeel tumben molayil a'almaj t'aanil.

U tumben molayil a'almaj t'aane' jets tu wina'alil noviembre tu ja'abil 1823, u ya'abile' wíiniko'ob uts yiliko'ob jo'olpóopilil jatsa'an ich óokp'éeel u muuk', ba'ale' taak u beetiko'ob ma' u júubul, ka' yanak uts múuch'il. Beyo' jump'éeel Noj ju'unil ti' u k'iinil 31 ti' u wina'alil enero tu ja'abil 1824, tu meentaj u síijil *Estados Unidos Mexicanos*, ka'aj ts'o'ok xaanxan sakach t'aano'obe', tu wina'alil septiembre ts'o'oksa'ab u ts'íibil U Noj A'almaj T'aanil 1824, le la' meenta'ab u k'ub óolil tu wina'alil octubre. Tu ts'íibile' ku je'ets'el jump'éeel jo'olpopil jatsa'an ich óoxp'éeel u muuk' tia'al tuláakal máak, meenta'an tumeen 19 petlu'umo'ob, 4 chen lu'umo'ob yéetel jump'éeel Lu'umil Jo'olpóopil; ku p'atiko'ob Católica je'ebix u chimpolil k'ujil petlu'umil, ma' táan u cha'abal u yantal u láak', yéetel jump'éeel jo'olpopilil jatsa'an ich óoxp'éeel múuk'o'ob. Le ku meyajtik a'almaj t'aanil leti' u jach mu'uk'anil, le ku meyajtik jo'olpóopilil p'áat tu k'ab juntúul nojoch jala'ach yéetel ka'a jala'achil, yéetel le ku p'isik si'ipil p'áat ti' Noj Molayil Meyajil A'amaj T'aan. P'áat le beelil ts'aaba'an meen kastelan noj a'almaj t'aan tia'al u yúuchul yéeyajil. Tumeen ma' toj u beelil yúuchule', kex tu yáax jaatsil ku

yéeyajo'ob óolak tuláakal le xiibo'ob ts'o'ok u chukiko'ob o ka'anal ja'abilo'ob, ma' tuláakal ku cha'abal u meentiki'. U Nojoch Jala'achil México ku yéeya'al tumeen u molayilo'ob a'alamaj t'aan le petlu'umo'obo'. Le noj a'almaj t'aan je'ela' tu ts'áaj u yóolil u noj a'amaj t'aanil Estados Unidos, ba'ale' u jach ma'alobile' leti'e meenta'ab tu ja'abil 1812.

Meen suuk u yúuchul meyaj ka'ach yéetel u jaats kajo'ob naats'tako'ob, tu meentaj u jach chichtal le jo'olpóopilil ku ts'o'oxol ichil noj kaaj yéetel tuláakal le petlu'umo'ob ku takpajlo'obo', jach ts'u'uychaji ma' je'ex le xamanamarica, meen ti' le nojoch jala'acho' lu'ubsa'ab muuk' tia'al u molik u bo'olik le kajnáalilo'obo'. Kex p'áat' tu k'ab u bo'olil le p'aaxo', u tsoolik yéetel kaxtik u chimpolal uláak' noj lu'umo'ob, tia'al u béeytal u meentike' chen ts'aab ti' jump'éeel bo'ol k'a'anan u meentik le petlu'umilo'bo' —chen wa jaytúul bo'olnaji—, beeyxan u bo'olil u yokol u konolo'ob táanxaj noj lu'umo'ob yéetel wa ba'ax jump'íit t'aak'in.

U yéeyajil jo'olpóopile' tu yaantaj le ka'ach k'uux wíiniko'ob j-Guadalupe Victoria yéetel j-Nicolás Bravo utia'al jo'olpóolil yéetel ka'a jo'olpóopil. U k'ub óolile' meenta'ab yéetel ya'abkach ki'imak óolal, meen jach tukulta'ab le túumben jo'olpóopila' yaan u jóok'sik táanil noj lu'um. Le la' ma' leti' ku yúuchul ti' noj lu'umil: u p'axmubaj, xa'axa'ak' yéetel k'ana'an u majáanta'al taak'in ti' yéetel u chimpolil u láak' noj lu'umo'ob tia'al u béeytal u meyaj. Noj lu'umil ajawile' chen chimpolta'ab meen Gran Bretaña, Perú, Chile yéetel Estados Unidos, ba'ale' jach máan k'a'ana'an ti' u chimpolal Gran Bretaña, tuyo'sal u nojoch muuk' ikil u meyajtik jo'olpopilil yéetel u aik'alil, chen leti' je'el u béeytal u je'elsik le saajakilil u ka'aj yúuchul pech'ool

yéetel xan je'el u béeytal u majantik le k'a'ana'ano'. Tumeen túun Gran Bretaña uts yilik u sak taak'inil beeyxan u béeytalil u koonol yéetel u maan tu lu'umil México, tu ja'abil 1825 tu ts'áaj jump'éeel chimpolal yéetel tu ja'abil 1826 tu joronts'íibtaj u yuts k'axtaanil ma'alob bisbail beeyxan paklan koonol yéetel maan. U taakilil u yilik bix je'el u ya'abkunsik taak'ine' u ajmeyajilo'ob molayil taak'in, tu cha'ajo'ob yáax táanil u majántiko'ob taak'in ka'aj puul. Kex jach k'áas bix úuchike', le taak'in majanta'abo' tu meentaj u meyaj le jáax jo'olpóopilo', ka béeychajak xan u jóosa'al le kastelan wíiniko'ob ti San Juan de Ulúa, u ts'ook kúuchil tu'ux ku yantalo'ob tu lu'umil México. U k'aasile' noj lu'ume' ma' béeychaj u bo'otik le tojol na'aksa'ab ti' le majáanta'abo', tu meentaj túun u p'aatal ma' u ts'aabal majáanbil u láak' taak'in yéetel tu ts'aaj chi'ibal pool ti' le jo'olpóopilo'obo'.

U jáalk'abil koonol yéetel maan, yach ku ts'íibolta'ale', káaj yéetel u jáalk'abil noj lu'um yéetel u meentaj u k'uchul ajkonolo'ob europeo'ob yéetel xamanamericanos. U meyajil koonol yéetel maan, óoli' jach jelekbal ti' yáax jaatsilo'ob lajun ja'abo'ob, meen jelekbal u ya'abtaj le taak'ino', u talamil bin tuláak' kaajo'ob, u saajakil ka okolta'ak wa ka' lóobilta'ak wíinik, u ko'ojil u bisa'al yéetel u taasa'al ba'alo'ob tumeen tsíimino'ob yéetel tumeen na'an jump'éeel taak'in ma' talam u k'e'exeli'. J-Iturbide, tu meentaj ju'un taak'in, ba'ale' lu'usa'ab ka'aj ts'éeel leti'. Bey túuno' le taak'in majanta'abo' tu jelbesaj. Tu ja'abil 1829 oksa'ab taak'in meenta'an yéetel kobre utia'al u sebkunsa'al le bo'olo'ob ma' ka'analtako'obo', ba'ale' meen ma' xáanchaj ka' meenta'ab ya'abkach tutus taak'ini', le

meentike' lubsa'ab tu ja'abil 1841, yéetel jach leti'e' ya'ab taak'in tu sataj u molayil taak'in.

Le nojoch alabóolal ts'aab tia'al u jáalk'abil koonol yéetel maan, ma' xáanchaj ka'aj su'ut paach ti', tumeen jump'éel jaajil tu xe'exet'aj le molayilkunsaj táantik u káajalo' tu xuul chowak k'iinil XVIII. Je'el bixake' le nojoch chéemo'ob ku púutiko'ob ba'alo'ob k'ucho'ob yéetel koonolo'ob, Europa yéetel Estados Unidos ku luk'ulo'ob, le la' tu meentaj u líik'il u yóol le paklan maano'. Britanicose' ma' xáanchaj ka tu jo'olinto'ob le noj koonolo', meen ma' ko'oj u konolo'obi', k'áanilo'ob, nu'ukul paaxo'ob yéetel kisbuts'o'ob, le ba'alob yach seten ki'ichkemo'obo' Francia u taalo'ob. Ti' k'axt'aano'ob yéetel uláak' noj lu'umo'ob p'a'at ti' México le koonoj jujump'íitilo', ba'ale' ma' béeychaj u ye'esa'al u yookol franseso'ob yéetel españolob te' koono je'ela', bey tu meentaj u yantal k'uuxil tuyo'sal túune' anchaj u jáalk'abta'al tumeen nojoch jala'ach tu ja'abil 1824. U jáalk'abil paklan koonole', tu beetaj xan u yúuchul ba'alo'ob ich u meyajil jo'olpóopilil, meen yaan ajkonolo'obe' consuleso'ob wa biseconsuleso'ob xan ti' u noj lu'umo'ob yéetel ku takpajlo'obi' wa ku meentiko'ob u yúuchul líik'saj t'aano'ob, Veracruz yéetel Tampico jach úuch le ba'ax je'ala', utia'al u meyaj ti'ob le bo'olil ku éemsa'al tumeen le k'uux wíiniko'obo'.

Le ba'alo'ob ku konik México ti' táanxej lu'umo'on, u ya'abile' saktaak'in, ba'ale' ko'on xan áak'alche', ch'oj, báaynia, wechlu'um, k'ij yéetel ch'ujukil. U ya'abil le paklam koonolo' ku yúuchul ka'ach Veracruz, Tampico, Matamoros, Campeche, Sisal, Mazatlán, Guaymas y San Blas, yéetel jach jats'a'an tumeen ta'aka'an koonol. Yaan belilo'ob koonol

ts'áaba'an xamane', u yáaxilo'ob ichil Santa Fe, Chihuahua, Texas yéetel Estados Unidos, jach máan uts binik ti'ob, ba'ale' u k'aasile' tu meentaj u nojochtal u poochil u ch'a'ik uláak' lu'umo'ob Estados Unidos.

Kex ma' táan u ya'abtal le taak'ino', u k'a'ajsajil le ki'ichkelem tumbenkastalano', seten poochilil tumeen jo'obsa'ab u pikilju'un j-Alejandro de Humboldt yéetel le jach k'a'ana'an saktaak'inil México tu meento'ob u k'uchul taak'ino'ob britaniko'ob yéetel alemano'ob tia'al u meyajta'al chultunil sayabil. Ba'ale' u yoksa'al uláak' taak'in yéetel kisbut's'o'ob ma' p'iischaj utia'al ma' u lúubul le meyaj ku meenta'al úuchilo', p'áat chen chúumuk ku meenta'ali'. Ba'ale' ti' Zacatecas ma' beyi', u líik'il tuka'atéen u meyajta'al chultun sayabil, jujunp'ít'il úuchik u yúuchul, ba'ale' béeychaj u konik ti' yaanal noj lu'umilo'ob 1.5 míiyones saktaak'in yéetel uláak'e' ta'akbil kombil.

U meyajta'al le lu'umo', jach toop tumeen u luubul u muuk'il le meyajto', u saajakil loobkinsa'al yéetel u tojol ikil u peeksikubal wíinik yáanal tu'ux, le la' xáanchaj xan ka' líik' tuka'atéen. Le nojoch lu'umo'obo' p'áato'on tu k'ab le kastelano'ob siijilo'ob te' lu'uma', yéetel ma' xu'ul u ya'abkunsiko'ob jejeláas molayil meyajto'ob utia'al u mu'uk'antalo'ob tu táan u k'éexel le taak'ino'. U meenta'al ch'ujukil, u pa'ak'al káaje' wa kij utia'al u ko'onol ti' uláak' nojlu'umilo'ob, tu meentaj u to'okol tumeen le nojoch lu'umo'obo', u lu'umel le mejen kaajo'obo', le meentike' tu líik'subal u k'uuxil mejen káajo'obo'.

Mix xan béeychaj u meenta'al u yantal xchimes k'áak' tia'al u xu'ulul u talamil u peksikubal wíiniko'ob ti' uláak' kaajo'ob, meen ma' yanchaj u taak'inil tia'al u meenta'ali',

chen béeychaj u meenta'al 18 kilometros u beelil le chimes k'áak'o'. Béeyxan úuchik ti' u beeta'al ya'ab chéemo'ob utia'al bisaj koonolo'ob, chen ti' yucatecos yanchaj jump'éeel múuch'il mejen chéemo'ob utia'al paklan koonol tu jáal k'áabnáab.

U meyajil jo'olpóopile', mix xan béeychaj u chukik jets' óolal, u k'aasil ja'ajats jo'olpóopil meenta'ab meen u najil u múuch'ul masono'ob yéetel u líik'saj t'aano'ob le ajba'atelo'obo' tu meento'ob u séeb júubul le jest' óolalo'. Kex k'a'anan ak wa'alike', le ba'atel táambalo'obo' mantats' tu loobilto'on chichan jaatsil lu'umo'ob, ma' je'ex le úucho'ob tu ja'abil 1832 yéetel 1854. U najil u muuch'ul masono'ob escosesáa tu taaso'ob u muuch'il ajba'ale'el español, ts'o'ok ka'ach u t'i'itpajal ichil le aik'alo'obo', lemeentike' k'o'ox jaatsilo'obe' tu meentajo'ob uláak' utia'al kaanálalo'ob. Nojoch jala'ach j-Victoria uts tu yilaj utia'al u kaxtik ma' u jach jéets'el muuk' chen ti' juntséel, yéetel tatich xamamericano j-Joel R. Poinsett tu ts'íibtaj Estados Unidos. Le u najil u muuch'ul masono'ob je'ela', k'ajóolta'an je'ebix *yorquina*, tu tsikbale' ma'atech u yuts t'aan u tuyo'sal kastelano'ob, áanta'an meen le kajnáalo'ob ma' ts'uulo'obo' yéetel mu'uk'ankunsa'ab ka'aj chu'uk le mukul k'axt'aan ku meenta'al meen ajk'iin j-Joaquín Arenas, máax ku k'a'aytik u suut tu ka'aten ka' ajawil ti' noj lu'um. Le ba'alob je'ela' tu meentaj u talantaj ba'atelo'ob ich masono'ob, ka tu k'aak'as je'elsaj beyo' u meyajil jo'olpóopilil, ka' jala'achil anchaj túun u líik'sik u t'aan tu ja'abil 1827, tia'al u ya'alik ma' uts ba'ax ku beetiko'ob u najil masewano'obi' yéetel u chokubal tatich Poinsett ti' u meyajil jo'olpóopilil. Ka'aj lubsa'ab J-Bravo', yéetel ka'aj túuxta'an ti yaanal noj lu'um,

tumeentaj u mu'uk'chaja *yorquino* yéetel u éejenta'al a'almaj t'aano'ob utia'al u jóo'sa'al tsuk kastelan wíiniko'ob.

Jach táan u yaantal talam ba'alo'obe', tu ja'abil 1828 úuch u yéeyaj utia'al u yáax k'éexel nojoch jala'achil, Méxicoe' ma' tu meentaj ma'alobi'. U yéeyajil le molayil u meyajta'al a'amaj t'aan, tu yáantaj J-Manuel Gómez Pedraza, ba'ale' u nojoch jala'achil ajba'atelo'ob J-Santa Anna tu líik'saj u t'aan Veracruz tia'al u yaantik J-Guerrero. Ka'aj ts'o'ok u yaanta'al le líik'sajil tumeen jump'éeel k'uux múuch'il tu noj kaajil México, j-Pedrazae' tu p'ataj le jo'olpóopilo'. U molayil a'almaj t'aane', na'an jaajil muuk' ti', tu ts'áaj j-Guerrero je'ebix nojoch jala'achil yéetel j-Anastasio Bustamante je'ebix ka'a jala'achil.

Jump'éeel jo'olpóopilil jach ma' xáanchaji' beeyxan jach loob, yéetel jump'éeel molayil mol taak'in jach ka'ana'an, j-Guerreroe' yáanchaj u meentik u jo'sa'al le ts'uk kastelano'obo' yéetel u ketik u ba'ateltambalil u yóota'al u ka'atéen to'okol lu'um meebta'ab meen j-Isidro Bustamante. Nojoch jala'achilo'ob ajba'atel J-Mier yéetel Terán yéetek Santa Anna, béeychaj u pech'óoltiko'ob.

U meyaj j-Bustamantee' tu yo'osal le molayil nojoch ja'alacho', tu ts'aubaj u ts'o'oks u líik'il u ba'atel le k'atuno'obo', u li'is u molayil u bo'ol kaaj, u yustkíins u bo'olal p'aax ti' Breaña, yéetel u yáant u jóok'ol táanil u ayik'alil noj lu'um. J-Alamáne' tu jets'kunsaj u molayil u bo'ol kaaj yéetel tu jel múuch' tsikbaltaj yéetel máaxo'ob p'axa'antako'ob táanxel lu'umilo'ob, ku ts'o'okol xane' tu tuch'ajubaj utia'al u péeks u jóok'ol táanil u ayik'al le noj lu'umo' yéetel u táakmuk't ayik'alil. Tu yo'osale' tu káajsaj u meyaj Banco de Avio beeyxan tu manaj u

nu'ukulil meyaj nook', u neek' piits', uuko'ob, beeyxan ki'ichekelem ba'alche'ob beyo'ob uuko'obe'. U noj muuk' bey u t'it'besa'al k'ajóoltbil k'ajóolalo'ob utia'al meyaj ti' u ju'unil t'it'besaj péeksilo'ob je'ex bix merkurioe' áantajnaj utia'al u je'ebel u molay meyajil nook'o'ob lela', tu chúumukil u jach chowaj p'iisil k'iin, tu najmataj u beeta'al junp'iit meyaj, kex tumeenma' tu ketajubaj yéetel u najil k'uji'.

Kex tumeentuláakal máak éejent u meyajé' ba'ale, tu yajsaj u saajkil tuyo'sal bix úuchul u tselik bej u k'ajualo'ob u nojoch jala'achil u jeel pet lu'umo'obo' wa ka u tukult u p'éelilikunsiko'ob le u meyajil le molayil le nojoch ja'alachilo'. Ti' le sajkila' ka' tu lak'ubaj xan u k'uuxil tuyo'sal uchul u ts'o'onol aj k'atun j-Guerrero yéetel u jeelo'ob jach ts'iits'ik jáalk'ab u tuukul máako'ob tu ja'abil 1813. J-Santa Anna túune', taak u kaxtik u beetik u nojoch jala'achile', tu yilaj le tamila' ka tu wa'ubaj t'aan tu táantak enero tu ja'abil 1832, yéetel lela' tu wach'aj jump'éel k'atunyaj jach táaj ko'oj tu beetaj u páay taak'in le nojoch ja'alach ti' u najil k'ujo', u p'aaxil u máan ti' yaanal noj lu'umil, bey u kúuchilil k'ex taak'in yéetel kúuchil u meenta'al ta'ab, tuyo'sale' u ts'ook ba'ale' ka'aj p'áat tu k'ab máako'ob jach talam ko'oj u k'áatiko'ob taak'iin tio'sal u majano'ob utia'al ka k'as chan meyajnak.

J-Santa Annae', yéetel u yáantaj u molayil k'atuno'obe' yéetel yookoj u kúuchil je'elsaj máan táanxelil noj lu'umo'obsil veracruz yéetel Tampicoe', week'naj yo'osal j-Bustamante beeyxan yo'osal le noj molayil k'aantuno'obo'. Le petlu'umo'obo' tu ts'àajo'ob u t'aanile' ka suunak j-Gómez Pedraza utia'al u ts'o'oks le buka'aj k'iin k'a'abéet ka'achil u meyaj yéeya'abiko'. Ka ts'o'ok u yúuchul u yéeyajil 1833,

jóok'o'ob yèeya'anilo'ob j-Santa Anna yéetel j-Valentín Gómez Farías, yéetel jump'éeel ts'íists'ik jach jáalk'ab tuukul wíiniko'ob tu molayil noj a'almaj t'aan ba'ale ma' ya'ab ba'al u yoojelo'obi'. Beytùun j-Santa Anna chen ti' yaan tu chan kajtalile' wa ti' yaan tu'ux ku yúuchul le k'aatunyajo' tu jets'ik u líik'il, u chíimpolta'al k'uj yéetel noj béeytalil kajsan táan unojochilo'ob u pet lu'umilo'ob Michoacán yéetel México, ch'ùuy u k'iinil óolak ts'o'okok jump'éeel yáax ja'abile', le nojoch jala'achilo' meyajta'ab tumeen j-Gómez Farías.

Le ts'íists'ik jach jáalk'ab tuukul wíiniko'obo' u ch'a'ajmajo'ob u t'aanil u káajsiko'ob u beetiko'ob túumben noj a'almaj t'aano'ob yéetel jáalk'ab tuukulil beeyxan, utia'al u k'axiko'ob ma' u yaantal mixmáak nuuktak k'atik u beelo'obe', tu jo'osajo'ob jump'éeel u ju'unil tu'ux yaan u k'aaba' máaxo'ob ku jo'osalob te' noj lu'umilo' tumeen ku tukla'ale' leti'ob ketiko'ob. Tak octubre 1833, yéetel chúumuk ti' jump'éeel nojoch k'oja'anil kolerae', le u noj molayil noj a'almaj t'aano' tu kajsaj u yaawtik jejeláas noj a'almaj t'aano'ob ku k'uuxkíinsik le najil k'ujo', ku tse'elel u noj t'aanil u yokol u molayil tùupil utia'al u k'áat u bo'olil k'ujil, beeyxan u yaayajt'aanta'al u yúuchul ts'aabilaj, beeyxan u ts'aabal aj k'iino'ob tumeen u molayil nojoch jala'ach tu'ux mina'an; u k'a'alal u noj najil xook, yéetel ma' u táakbesa'al u ba'alubaj k'uj ichil u xookil noj najilo xooko'ob. J-Gómez Faríase' tu wet'aj le noj a'almaj t'aanil u túuxta'al le ajk'iino'ob tumeen le u molayil nojoch jala'acho' tumeen ku ya'alike' mix ba'al yaan yil yéetel u meyajil jala'ach, ba'ale' le noj molayil noj a'almaj t'aano' tu ya'alaje' jach k'a'abéet u p'áatal le noj a'almaj t'aanilo'

yéetel ka no'olche'eta'ak u nuuktakil le ajk'iino'ob ma' uts tu t'aano'obo'. Le p'iis ts'àaba', ka lak'a'ab ti le no'olche'il ti u wìinkilo'ob kaajo', tu beetaj u líik'il ya'abkach wíiniko'ob.

Le tumben noj a'almaj t'aano'ob yo'osal u najil k'uuje', keta'an ka'achil tumeen j-Santa Anna, ba'ale ka káaj u paaklan t'aanil u jel tsola'al tu beel le noj molayil k'atuno', leti'e' tu yilaj u beetik u líik'il ya'abkach máak tu yòok'ol le ka'a jala'achilo' beeyxan le jáalk'ab tuukulo'obo', ka'atun tu ka takubaj u beet u nojoch jala'achil. Le aj k'atuno' tu jel t'oxaj meyaj ti' yaanal máaxo'ob ma' jach jáalk'ab u tuukulo'obi", ka tu wet'aj le túumben noj a'almaj t'aano'obo', chéen le ma' u bo'ota'al le diezmo p'áato', tumeen le lo' leti' seen ayik'alkunsik le ts'uulo'obo'.

U jaajile' tak 1829, mixmáak chíimpoltik le noj a'almaj t'aano'obo'. Le noj molayil noj a'almaj t'aano' ya'ab ba'alob ma' tu chíimpoltaj ti' le noj a'amaj t'aano'obo', le nojoch jala'acho' meyajnaj chéen yéetel jejeláas noj a'almaj t'aano'ob mix ba'al yaan yil yéetel le noj a'almaj t'aan éejenta'ano', luubik u muuk' le jo'olpóopilil muuch' petlu'umo'obo' tu talamkunsaj u meyaj le molayil nojoch ja'alacho'; u k'áat ya'al lela' jach tàaj k'a'abèete' u k'e'exel ba'alo'ob ti' u áanalte'il le noj a'al'maj t'aano'obo'. Tak 1835, chúumuk ti' jump'éel talamil tu'ux le máako'ob u k'uubenmuba'ob Texaso', juupul u tukulto'ob bix ken u jastuba'ob. Le noj molayil ti' le noj a'almajt'aanil Jo'olpóopilil muuch' petlu'umo'obo' tu éejentaj jump'éel noj a'almaj t'aanil ku yéemsik u páajtalil le molayil k'atuno'. U pet lu'umilo'ob Zacatecas yéetel Coahuilae' beeyxan Texase' tu ch'a'ob u t'aanil u páant'antiko'ob beeyxan u molayil U bisikubal yéetel uláak' nojlu'umilo'ob. J-José María Gutiérrez de

Estradae', tu tuklaj ka'achil u yoksik tu pool u nojoch jala'achil Zacatecas u tojbe'enil le noj a'almaj t'aano' kex ma' béeychaji' yéetel ma'a'táan u béeytal u éejenta'al u toksajil le ts'uulo'obo'. Zacatecase', tu li'isaj u molayil u k'atun utia'al u xich'ikubaj ma' u éejentik le túumben noj a'almaj t'aanilo', kex tumeen ka k'uch le molayil k'atuno'obo' le u nojochilo'obo', le molayil k'atuno' yéetel le nojoch jala'acho' jpùuts'o'ob, lela' tu beetaj u páajtal u cha'abal u noj kaajil le peten lu'umil xma' loobilo'. Chéen ba'ale', ba'axo'ob ùuche' tu beetaj u leete'esk'ajale' le u k'ajwalil le jo'olpóopilil muuch' petlu'umo'obi tu jaajil u t'aano'ob.

TU TÁAN U PÁAN T'AAN TÁANXEL LU'UMO'OBE' KU
XJOJON ILA'AL BIX U YÚUCHUL MEYAJ YÉETEL WÓOL
JO'OLPÓOPIL BEEYXAN K'AAK'AS JO'OLPÓOPILIL

Le páant'aanil Zacatecasil beeyxan u p'áant'aanil u jatsikubaj le texanoso'obo', tu beetaj u t'it'besa'al u yóoyta'ale' le Jo'olpóopilil muuch' petlu'umo'ob, táan u éejentik u jatsikubaj óot'manxóot'il le noj lu'umilo'. Lebeetike', kex le noj molayil noj a'almaj t'aan jyéeya'ab 1834, tu káajsaj u paaklan t'aantiko'ob u k'exbesa'al le u áanalte'il le noj a'almaj t'aano'obo', p'a'at tu k'aab le ba'ax ku k'áatóoltik le máaxo'ob beetik le noj a'a'maj t'aano'obo', ka u beeto'ob le ba'ax ku tukultiko'ob utia'al u p'áatalo'ob leti'ob máaxo'ob jets't'antej, beeyxan tu ch'a'jo'ob jump'éeel tuukul yéetel ka sunako'ob "u t'uubiko'ob u tuukulil ba'ax k'a'abéet ti'ob yéetel u sukbe'enilo'ob". Ba'ale', te' súutukil xano' j-Santa Annae', táan ubin u xíimbalt Texas, le ajmeyaj noj a'almaj

t'aano'obo' tu káajsajo'ob u ts'íibtiko'ob jump'éel túumben u áanalte'eil noj a'almaj t'aano'ob. Le Aj-ts'íib noj a'almaj t'aano'obo' ka jo'op' u chaambel xokiko'ob "ba'axo'ob k'aastak" ti le yáax noj a'almaj t'aan jach k'a'abèeto' utia'al ka paaklan t'aanta'ak bix kun utskíinsbil.

Le ukp'éel noj a'almaj t'aano'obo', le yáax noj áanalte'eil wóol jo'olpóopilo'. ts'o'oksa'ab tu yu'il diciembre tu ja'abil 1836. Kextumeen le Jo'olpóopilil muuch' petlu'umo'obistao'obo', tu ya'alajo'obe' jach bey u tuukul le úuchben aj teepalo'ob ts'uulo'obo', lela' sijn ich liberalo'ob, tumeen tu kanáantaj u jo'osa'al u nojchil yéetel u ja'atsal le páajtalil ich óoxp'éelo', ba'ale' k'uch kanp'éelil, le páajtalil le ts'uulo'obo', leti' ch'ùuktik u jeelo'obo'. U tuukulil jach taj ya'ab jo'osa'anil yuumilo'ob ilike', ku beetik jejeláas k'uuxilo'obe' leti' beet u jel éemsa'al. Le beeytuna', tu chúunsaj jump'éel yéeyaj tu'ux chéen wa jaytúul je'el u béeytal u táakbesikubae'.

K'as bey le suuko'ob ti' tuláakal táanxel lu'umilo'obo' ku xooko'ob yéetel yéeya'an u yuumilo'ob t'aan tu yo'osalob'obe', je'ex bix u ya'alalale', ku yéeyajo'ob beeyxan ku yéeyalo'ob chéen máaxo'ob ku bo'olo'ob likil u meyajo'ob wa kex máax yaan u lu'umo'ob. Le yéeyajo' p'áat je'ex bix ka'achile' ma'toji', le pet lu'umo'obo' ja'ats u páajtalil u meyajo'ob tu juuno'ob, ka p'áato'ob k'axa'ano'ob ti' le noj lu'umilo', u nojoch jala'achile' leti' u nojoch jala'achil le noj lu'umil p'áat tu k'ab u beetik u yèeya'alo' tu k'ab ti' óoxtúul máak ku ye'eya'al tumeen le u nojchil le múuch' wíinikil le pet lu'umo'obo'. Le noj molayil le noj a'almaj t'aanil le petlu'umo'obo' p'áato'ob chéen múuch' wíiniko'ob te' pet lu'umo' chéen uktúul aj-ts'íib a'almaj t'aano'ob,

le méek'tankajo'obo' p'áat bey ka'ach yaniko'ob 1808. Beeyxan le mejen kaajo'ob yaan asab 8 000 wíiniko'obo' beeyxan le kúuchilo'ob tu'ux ku yéemel máako'ob jàalja'o' 4 000. U yéeya'al nojoch jala'ache' p'áat jach taj talam, tumeena'ala'abe' le senadoo' yéetel u noj molayil utia'al u je'ets'el si'ipile' yaan u ya'alik óoxtúul máaxo'ob je'el u béeytal u beetikubaj u nukktakilo'obe', ti' ichilo'obe', le noj molayil le a'almaj t'aano' ku yèeyik tùun óoxtúul máaxo'obe' ku túuxta'alo'ob tùun ti' le múuch'ilo'ob ti le pet lu'umilo'obo'. U t'aano'ob túune' yaan u yu'ubal tumeen noj molayil noj a'almaj t'aano' u nojochil túune' leti' kun a'alik máax najmat le nojoch jala'achilo'. Le molayil u bo'ol kaajo', tu jetskuntubaj utia'al u táakmuk't le nojoch ja'alachil le noj lu'umo', ba'ale', kex le buka'aj u k'iinil u beetikubaj máak noj ja'ala'achilo' chowakkíinsa'ab u k'iinil tak waxak ja'abo'ob ka tse'el le ka'a jala'achilo', le nojoch jala'acholayli' luubul u muuk'e', tumeenláayli' p'aatal tu k'ab le úuchben páajtalil aj-teepalo', te' noj molayil noj a'almaj t'aano' yéetel u molayil u tsol xikin le nojoch jala'achol'. Kex tumeen le uk noj a'alamaj t'aano'obo', chuumbesa'ab ts'o'okili' le talamil te' Texaso'. U noj lu'umil Méxicoe', biimbal k'iin u k'ubmaj u yóol ti' kili'ich páajtalil, tu yéeyaj nojoch jala'achil noj k'antuyaj j-Anastasio Bustamante, ichil jump'éel sùutikil ki'imakóolal tu yilaj le noj páajtal bey "jump'éel túumben nu'uka'an káajal".

Ma' na'atile' tu ts'aj ti' wóol jo'olpóopilile' u cha'ak'abil Texas, ba'ale' u lúubule' a'ala'anili' ken ookok táanxel lu'umilo'obe' ti' le kóokoch lu'umil et kaja'ano' beeyxan u yóolili' Estados Unidos u mane', a'alan tumeen u teepalil Poinsett takili' 1825, U j-teepalil Españololo'obe' ts'o'okili' u

éejentiko'ob u yookol u wíiniko'ob le táanxel lu'umilo'ob anglomaerikano'obo'. U ok'om tukulmili' u ts'aik ti' u kaajal u kajnáalilo'ob Luisian yéetel Floridae' —ts'o'okili' u to'okolti'e'— leti'obe' éejenta'ab u bino'ob tak Texas yéetel ma'alob kuxtal. Ka tu najmataj u cha'ak'abil Méxicoe', le nojoch jala'acho', enunch'a' ka kaajkunta'ak u nojol le noj lu'umilo', tu jéetstaj le meyajil nojoch ja'alach beyo'. Tu jets'aj u t'aanil o yookol u jeel máako'ob táanxel lu'umilo'ob angloamericano'ob chéen máaxo'ob katolikoso'ob, ba'ale tu ya'abkúunsaj u yáantalo'ob utia'al u béeytal u p'atiko'ob káajnáalilo'ob utsil wíiniko'ob. Éejenta'ab u síibil ya'abkach lu'umo'ob ti'ob “Ayik'alo'ob” leti'ob túune' tu ya'alajo'ob u kaajkúunsiko'ob yéetel utsil wíiniko'ob, leti'ob túune' yaan u k'amiko'ob lu'um xma' bo'olil, chéen likil u ts'áabal u k'áasal yéetel u xuul le lu'umo'obo' ken u bo'olto'ob te' ayik'alo'obo'. U pet lu'umil Coahuila yéetel Taxase tu beetaj u bo'ota'al ti' u noj ju'unil le lu'um ti'obo' beeyxan chéen u tuusbesa'al ye'esale' bo'olta'abij. U talamile' u jach nojochil le k'áasalo', u náachil yéetel mina'an taak'ine' áantajnaj ka ookok máako'ob ma' katolikoso'obi', beeyxan máako'ob ku palitisiltiko'ob máak, lela' tu beetaj u péech'óolta'al le noj a'almaj t'aano'obo', beytuna' te' xéexet' mejen kaajo'obo' jáalk'ab le wíiniko'ob u beeto'ob je'el ba'ax u k'áato'obe'.

U jaajile' u noj molayil noj a'almaj t'aan beeta'ab tu ja'abil 1824, ka tu nupaj Texas yéetel Cohuilae', tu beetaj u yaantaj ya'abkach talamilo'ob, ba'ale' tu ja'abil 1834, ya'abe' ts'o'ok u yutstal. U jaajil u sayabil tu'ux ku taal taak'ine' leti' le paalistsilo'obo' yéetel u bo'ol le kúuchil je'elsaj máan táanxelil noj lu'umo'obso', le ken máanak u k'iinil le xma'bo'olilo'. Leili' u paaklan t'aanil le noj

molayil le petlu'umilo', le ayik'al máak j-Esteban Austino' tu páant'aantajili' le aj-meyaj noj a'almaj t'aano'ob taak u tseliko'ob le paalitsililo', likil u k'áatik ba'ax yéetel taak'inil kun bo'oltbil lu'um ti' u yuumilo'ob. Tu yo'sale' le u noj áanalte'il noj a'almaj t'aanil 1827, chéen tu xot'ubaj u ya'ale' "te' pet lu'umo' mix máak ku síijil palitsil". Tak 1829, j-Guerreroe' tu yaawtaj u we'et'el le paalitsililo' tak Méxicoo', ba'ale' ma' tu táakbesaj Texasi', u t'aanile' ma' u taasa'al mix juntúul uláak' paalitsil. Ba'ale' u tuukulil u ts'eel u yaantal le paalistsilo'obo' tu beetaj u k'uuxil le táanxel lu'umil ku yoklo'ob kajtalo'.

Je'el bixakili'e', leti' le u noj a'almaj t'aanil u yookoj táanxel lu'umilo'ob 1830, we'et' u yookol le angloamericano'obo', leti' beet u laj k'uuxilo'ob, layli'e' ka asab na'ak u k'uuxilo'ob uchul u je'ebel yáax kúuchil je'elsaj máan táanxelil noj lu'umo'ob 1832. Tu beejil Anáhuac tu beetaj u yaantal ba'ate'il tu yáax múuchtáambal le angloamericano'obo'. Le máaxo'ob ku ts'áikuba'ob ooko'oj kajtale', tu ts'ookil u ja'abilo'ob junk'aale', tu séeba'an tuklo'ob bix ken u ch'a'abo'ob le ba'alo'ob utia'al yáantikuba'oba' "le talamila'" utia'al u p'u'ujisiko'ob le táanxel lu'umilo'ob je'ets'el óolo'obo'. U ts'ook u láak' ka'ap'éeel múuch'táambale' tu cha'ajo'ob u t'aanil ka taak j-Austin tak México utia'al u ya'al te' noj molayil noj a'almaj t'aan wa jayp'éeel ba'al u k'áato'ob. J-Austin, ya'ab u éetailo'ob ichil le ts'íits'ik aj-meyaj a'almaj t'aanilo'ob 1833, tu najmataj ka we'et'ek ma' u cha'abal yookol le angloamericano'obo' ka sa'ats'ak u k'iinil le xma'abolil le u yúuchul meyaj ten le kajnáalilo', beeyxan Coahuilae' ka u jelbes le noj a'almaj t'aano' utia'al ka asab ya'abchajak máak t'aan tu yo'osal Texas, ka béeychajay

u ch'a'abal ingles utia'al u béeytal u yúuchul meyaj te' molayilo'ob kaajo' bey xan ti' u ye'esa'al si'ipilo'ob, beeyxan ka e'esa'ak si'ipilo'ob táan jump'éel múuch' máaako'ob, bey ka' k a'al, táan jump'éel táan máaxo'ob yojlo'ob yo'osal tojbe'enile' bey táan ya'abkach máak te' kaaj kun ilbil wa yaan u si'ipil le wíinik ma' tu chíimpoltaj le noj a'almaj t'aano'

Ba'ale' uchul u jel je'ebel le kúuchil je'elsaj máan táanxelil noj lu'umo'ob 1835, ka ts'o'ok le túumben t'aanil le xma' bo'ol kaajo', tu ka beetaj u yaantal k'uuxil. Le noj k'atuno' ma' tu na'ataj ba'ax ken u beeti' lebeetike' le máaxo'ob kaxtik u tokiko'ob le lu'umo' tu ka beeto'ob u saajaktal le máaxo'ob táanxel lu'umilo'ob ku yookolo'ob kajtal wayo' tu yoksajo'ob saajkil yo'osal tse'elik le palitsililo', lela' tu beetaj u chíinil yo'osal u tuukulil u cha'ak'abilo'ob. Tu yo'sal u muka'ankúunsiko'ob u líik'ilo'obe', le máako'ob ku yooklo'ob kajtal táanxel lu'umilo'obo' tu t'aanajo'ob le xamanamericano'ob utia'al ka ojko'ob te' líik'il ku beetiko'ob utia'al u jáalk'abilo'obo'. Tuyo'osale', tak Estados Unidose', tu much'ubaj jejeláas máako'ob utia'al u ka'anso'ob máax taak u yokolo'ob te' ba'ateilo', ka tu taasajo'ob u nu'ukulilo'ob ba'ateil beeyxan taak'in. Le nojoch jala'ach j-Andrew Jacksono', layli' xan tu ya'alaje' mix ba'al yaan yila'i' ichil jump'éel u talamil México, ba'ale' mix lelo' ma' tu chíimpoltaji'.

Le nojoch jala'acho' ba'ax tu beetaje' tu túuxtaj jump'éel múuch' katuno'ob u p'oonkínso'ob le líik'il ku beeta'al ten le texanoso'obo', tu no'oj k'ab noj k'atun j-Santa Anna. U Yóotsilil le molayil nojoch jala'acho', beeyxan u jomol beetiko'ob wa ba'axe' le noj molayil k'atuno'obo' tu beetaj

ma' utsil meyajjo'ob tu beel beeyxan u much'iko'ob ba'ax k'a'abet unaj u bisiko'ob, ba'ale' le k'atunyajo' káaj tu beelak, yéetel jump'éel nojoch ba'ate'ile' buka'aj túun k'i'ik' wéeke' ka tu ka ch'a'ajo'ob Álamo. Lela' ma tu je'esaj ka u yaawt u cha'ak'abil le Texasoso'obo' 6 ti' marzo ja'abil 1836 beeyxan tu kulkíinso'ob u jala'chilo'ob chéen yo'osal wa jayp'éel k'iin ichile' ti kúulkínsa'ab vicepresidenteil j-Lorenzo de Zavalai' Méxicoil. J-Santa Annae' káaj u t'u'ulpachtik le nojoch jala'achila' ichile' ma' tu yilaje' ka lúub tu k'ab le táanxel lu'umilo'obo'. U jeel u láak' juntúul máak yaan tu paache', noj k'atun j-Vicente Filisola, tu éejentaj u t'aan le nocjoh jala'ach k'ala'ano' ka tu tselaj le jaats molayil yaan naats' Grandeo' (ts'o'ok u máan k'iine' Bravo) lela' leti' beet u p'áatal cha'k'abil Texas, beeyxan u tuukulile' leili' le xóot' ja' ken u beetilubaj k'aasal te' pet lu'umila'. U talam óotsilil Méxicoe', ma' tu cha'aj u ka' túuxta'al u jeel molayil k'atuno'ob ba'ateili', ma' wa ma' u tuukul u p'áatal nojoch chi'ichnakil u ka tokiko'ob Texas, lela' tu beetaj u p'áatal u nojoch jala'achil México ma' u yilik u t'aan Inglaterra u éejentik u cha'ak'abil Texas, utia'al ma' u jach táaj ya'abtal u jeel ba'al úuchul talamtak.

Le wóoljo'olpóopililo' ma' xáanchaj ka tu p'ataj k'aasil u t'aani'. Chéen táantik u káajal u k'a'alal méek'tankaajo'obe', yéetel u beeta'al u yúuchul bo'ol tumeen le kaajo' (bo'olil jujuntúulil je'ex ba'axak ayik'alil yaan ti'e') lela' tu beetaj u líik'il mejen kaajo'ob, beeyxan u líik'il le u wínikilo'ob jo'olpóopil te' xamano'. Le beya' le lajun ja'abo'ob tu beetaj le centralista'obo' ka p'áat te' buka'aj lajun k'aal ja'abo'bo' leti' p'áat jach ya'ab talamo'ob úuchij leti' beet u jach taamtal u je'elel meyaj. U luublil u muuk' le nojoch jala'acho'

tu beetaj u seen ookoj u jeel táanxel lu'umilo'ob ba'ateil yéetel, ku éejenta'al u yookolo'ob tumeen yo'osal ya'abkach ba'alo'ob Méxicoe' ma' béeychajak bo'oltiki' yéetel u t'aan ma' béeychajak u níibóoltiki'. Ba'ale' ya'abkache' ma' jaaji' yéetel ma' nuka'ani' beeyxan jach ya'abtak, je'ex bix tu ya'alaj le máaxo'ob p'is ichil u jeel táanxel lu'umilo'obo' tu'ux máansa'ab táan le ku k'áatik le xamanamericanoso'obo' tu yéemso'ob tak 5%. Tak 1838, Franciae' tu ch'a'aj le ba'alob je'el utia'al u jobon t'soontik yéetel u kotik u beel Veracruz yéetel Tampicoo', tu beetaj u p'axikubaj le noj lu'umil utia'al u bo'otik jump'éeel p'aax jach taj ma' nuka'ani'.

U mina'anil taak'ine' tu beetaj u asab p'aaxikubaj le nojoch jala'acho', beytúuno' tu beetaj u yaawta'al tumeen le noj molayil noj a'alamaj t'aan jump'éeel bo'ol tumeen le kaajo' yóok'ol 15% ti' le ba'alob ku taasa'al táanxel lu'umil koombilo', lela' tu beetaj u k'a'al ya'abkach kúuchil koonolo'ob ku táalo'ob táanxel lu'umil yéetel wa jaytúul Mexicanoso'ob. Beytuna' mix jump'éeel jaats ts'o'okok u meyaj le jala'achila' yaan wa máaxo'obe' táan u ka kaxtiko'ob u ka éejenta'al u yookol le ts'ulo'ob aj-teepalo'ob tu molayil nojoch jala'acho' "yéetel juntúul ajaw táanxel lu'umil", wa kex ti' jump'éeel k'aak'as jala'achil tu k'ab juntúul noj k'atun. J-José María Gutiérrez de Estradae', jach u yoksmaj óoltmaj táan u tukulta'al leti' u ts'ook a'ala'ab kun beetbilo' ka tu láan a'alaj asab ma'alob ka suunak le ts'uulo'ob aj teepalilo'. Le noj molayil katuno' ka tu li'isaj le ba'ate'il jeb bej ti' le k'aak'as jala'acho'. Tak 1841, le aj-koonolo'ob ku taalo'ob táanxel lu'umilo'obo' ka tu jáan a'alo'ob te' ajk'atuno'ob j-Antonio López de Santa Anna, j-Mariano Paredes yéetel j-Gabriel Valencia utia'al ka t'aanako'ob

tu yo'osal beytúuno', tu yu'il octubree', ka ook le k'aak'as nojoch jala'achil le noj k'atuno' jo'liinta'an tumeenj-Santa Anna. Le u wíinikilo'ob jo'olpóopil ma' jach ts'iiktako'obo' tu éejento'ob le k'aak'as nojoch jala'achila' yéetel u t'aanil ka páayt'aanta'ak jump'éel túumben múuch' noj molayil noj a'almaj t'aan. J-Santa Annae' tu ts'aajt'aantaj te' je'el túun beyo' le U wíinikilo'ob jo'olpóopilo'obo' asab ya'abchaj máako'ob bino'ob tu ts'eel, lela' leti' beet u yilk'aja'al ba'ax ku taal u k'iin ti'ob. Tak diciembre ti' 1842 le nojoch jala'acho' tu ka' jel jubaj ka ts'áab jump'éel múuch' máako'ob yaan u páajtalo'ob leti'ob ts'iibt u chuun le noj a'almaj t'aano'obo'. Le túumben noj áanalte'il noj a'almaj t'aan centralistao' tu ts'o'oksaj ti' le noj páajtalil te' úuchben aj teepalo'obo', tu táakmuk'taj le nojoch páajtalil le nojoch jala'acho' tu ya'abkunsaj xan u noj páajtal u tàakpajal le máaxo'ob yèeyano'ob t'aan tu yo'osal u petlu'umo'obo' lela' a'ala'ab u k'aaba'e' múuch' aj meyaj noj a'almaj t'aano'ob. Kex tumeen le luubul molayil bo'ol kaajo' ma' tu cha'aj u biimbal u utsil meyajobi'.

Juntéen ts'o'ok u kili'icht'aanta'al u chuun le noj a'almaj t'aano'obo' yéetel beeta'ab u yéeyajil 1843, j-Santa Annae' leti' yéeya'ab nojoch jala'achil yéetel jump'éel noj molayil noj a'almaj jo'olpóopilil muuch' petlu'umo'obista u tak'majubajo'ob u beeto'ob u chíimpolta'al le noj áanalte'il noj a'almaj t'aano'. Ba'ax túune' ka' tu yòotaj u pa' noviembre tu ja'abil 1844, le noj molayil noj a'almaj t'aano' ma' tu p'atajuba'obi, 5 ti diciembre túun tu ja'bil 1844 ka ts'ele u páajtalil j-Santa Anna yéetel u yáantaj le molayil K'atuno', le noj méek'tankaajo'obo' yéetel le kajnáalo'obil México'. U nojchil le múuch'il te' molayil nojoch jala'acho', j-José

Joaquín Herrera, yéetel u noj a'almaj t'aanile' tu kuchaj jun súutuk le nojoch jala'achilo'. J-Herrerae' tu yéeyaj jejeláas máako'ob tu tsèel meyaj u wíinikilo'ob jo'olpóopil ma' jach taj k'aalal u tuukulo'obi', ka tu ts'àubaj u beet jump'éel nojoch jala'achil ka yutskíins le talamilo'obo'. Le moderado'obo' tu yilajo'ob ma'atáan ubéeytal u ketiko'ob jump'éel k'atunyaj lebeetike' tu ch'a't'aantajo'ob u k'uchulo'ob ti' u t'aanil u éejentiko'ob u cha'ak'abil Texas tuyo'olal ma' u yaantal le k'antuyajo'.

Ba'ale' u yilpajal ichil le noj lu'umil yéetel u jeel noj lu'umilo'obe' kúulpach. Méxicoe' ma' chen sajbesa'an tumeen Estados Unidosi' layli' beeyxan tumeen Españae', tu najil u jala'achile' ts'o'okili' u beetik u k'aak'as tuukulili' utia'al u líik'ilo'ob u beeto'ob u ka' yaantal juntúul ts'uul u beet u nojoch jala'achil te' noj lu'umila' yéetel éejenta'an tumeen Francia beeyxan Gran Bretaña. Jo'olpo'ota'an tumeen u aj-teepalil España, Salvador Bermúdez de Castro, te' nu'ukbesajila' tu tàakbesubaj ichil ts'ulo'ob kajnalobi', je'ex bix j-Alamáne'.

Le nu'ukbesajil tu beetaj u asab jatsikubaj le ba'ax ku yúuchul ichil le meyajil jala'acho'. Ku ts'o'okole', tu ja'abil 1840, u talamil México yéetel máaxo'ob kajakbalo'ob tu tsèele' ts'o'ok u asab ya'abtal. U wíiniko'ob Xamanamericae' ts'o'ok k'uchulo'ob 20 miyones, te' k'iin je'elo' Méxicoe' chen ts'o'ok u máansik uk miyones, ku ts'okole' jach talam ku máansik utia'al u ketikubaj táan jump'éel noj lu'umil ku sèeban pèek, tumeenjach taj ya'ab wíinik yéetel ba'alo'ob utia'al meyaj. U talamile', u tuukulil México utia'al u tsikbal yéetel u káajsik u jok' t'aanil u éejentik ts'o'ok u máan u k'iinil beeyxan, tu yu'il junio tak 1845, Texase', tu éejentaj

u yaayanil norteamerica ti' u lak'ikubaj ti' Estados Unidos, lela' leti' beet u tukla'al yéetel u ya'ala'al tumeen le jach u wíinikilo'ob jo'olpóopilo'obo' u takiko'ob u pool j-Herrerae' u konik pa'ate' yéetel California.

Ti' le talamila', le máaxo'ob ku t'aano'ob tuyo'olal jump'éeel nojoch jala'achil ts'ulo'obe' tu nats'ajuba'ob ti' noj k'atun j-Mariano Paredes yéetel j-Arrillaga, u nojochil u jatslil le reservao', máax tu ts'ajóoltaj u yilik u k'uchul te' páajtalil yéetel le áantaja'. U páajtalil yéetel u utsil wíinikile' bey xan u yojel meyaje' j-Paredese' leti' ka'ach beetik u yaantal jejeláas ba'alo'ob u taak'inil ti' le molayil nojoch jala'acho', u táakmuuk'il u jatsmilubae' jach k'a'ana'achaj utia'al u yáantaj tokbil le xamanil oksa'an saajkilil ti'o'. Ma'akene', ka' ts'áab u t'aanil t'uum u bino'ob taak tu k'áasal le noj lu'umilo', ya'akil u éejentik u t'aan j-Herrerae' tu kúulpachkíinsaj, ka bin tak noj kaaj utia'al u ch'a' le molayil noj jala'achilo'. U k'ak'as nojoch jala'ach k'atunilo', jóok' k'aasil, mix ba'al tu beetaj yo'osal le seen ookol ku beeta'alo', mix tu táakmuk'taj u molayil u bo'ol kaajo', mix xan tu mu'uk'a'ankunsaj le u molayil le k'atunajo'. Bey je'ex u pa'ata'ale', ma' sàamchaj ka wáak' jump'éeel k'atunyaj jo'olpóopilil muuch' petlu'umo'ob tak Guadalajarai' beeyxan, kex tumeen le le k'atunyaj xamanamericailo'obo' táanili' u nàachtal u yooklo'ob yóok'ol u noj lu'umil Méxicoe', j-Paredese' tu nayaj yóol junjun múuch' le k'atuno'obo', utia'al u ketik le U wíinikilo'ob jo'olpóopilo'obo'.

J-Paredes xane' ma' tu ketaj ka'achil le k'atunyajo', ba'ale' le nojoch jala'ach j-James Polke', ts'o'okili' u tukultikili' u ch'a'ik Baja California je'el buka'aj ka u tojolte'. J-Polke' taak ka'achil u xulik le k'atunyajil tu yo'sal ma' u jopik le

talamilo'ob te' xéet' lu'umilo'; ba'ale', tak Habanae' tu tuklaj u manik le j-Santa Anna jo'osa'ano' yéetel tu yòotaj u man le xéet' lu'umilo'. Tu ts'ook u k'iinilo'ob 1845, juntúul máak túuxta'an tumeenj-Polke' tu ye'esajubaj noj kaaj yéetel jejeláas t'aano'ob utia'al ka éejenta'ak, ba'ale' ma' jk'a'ami'. Le ka' tu jáan óoytaj le péeksil j-Polko', ka' tu ya'alaj ti k'atunil Zachary Taylor ka péeknak tak báantaj Río Grande, k-a'alike', ichil u lu'umil México, wa kex u k'aasile', xóot' péeknak' lu'um ku ba'ate'eta'al. Ka tu k'amaj u péeksilil jump'éel loob tu yu'il marzoe', j-Polke' tu yaawtaj le k'atunyaj 12 ti' maayo'

tu ja'abil 1846, tu ts'àaj u kuch México u beetik "u wekik k'i'ik'el xamanamericano'ob tu lu'umil xamanamerica, kex tumeen ma' jaaji'. Ti' le súutukje'elo', ts'o'ok u yaantal kúuchil ti' le yáax week'il ti' México', 8 yéetel 9 ti' mayo. Le péeksila' tu beetej u yaatal u yóol le kajnáalo'obo', yéetel tu chíikbesaj u ts'o'okol u yila'all utsil u k'aak'as nojoch jala'achil j-Paredes beeyxan le wóol jo'olpóopilil". Kex ma' tu tukultajo'ob tuláakal ba'ax je'el u béeytal u yúuchul chúumuk ti' jump'éel k'atunyaje', 4 ti' agostoe' jump'éel t'aan beeta'ab tumeen u wíinikilo'ob jo'olpóopile' tu'ux ku ya'ala'al ma' k'áata'an j-Paredesi', ka jeel beeta'ak u suut le u noj àanate'il noj a'almaj t'aan tu ja'abil 1824, lela' tu k'ataj u beelil u jo'olpo'opta'al kanaanil. Tu jeel ba'alo'obe' uchul u ka' suut le jo'olpóopilil muuch' petlu'umo'ob tu tokaj páajtalilo'ob te' nojoch jala'acho' yéetel ku p'atik tu juunal táan le k'atunyajo'; tu láak' xane', u ba'ate'il le meyajob ichil le molayil noj méek'tan kaajo'obo', le molayilo'ob te pet lu'umilo'obo' beeyxan te' molayil le nojoch ja'alacho' leti' beetik u sa'atal táanba'ax ku beeta'alo'.

Juntéen ts'o'ok u káajal le k'atunyajo' chika'an ba'ax ku taal u k'iin. Méxicoe' u ba'alubaj likil u ba'ate'lo'obe' jach úuchben, u noj k'atunilo'obe' ma' u jach kanmajo'ob ba'ax k'a'abet u beetiko'obi', u k'atuno'obe' chen jomol ka'ansa'ano'ob. Le molay k'atunaj ku ba'ate'il yéetelo'obe' asab chichan tu táanba'ale' jach tu beel u jo'olpo'optikuba'ob, yaan u wiiniko'ob áantaj utia'al ma' u k'oja'antalo'ob beeyxan antiko'ob utia'al u tsoluba'ob tu beel, chuka'an u ba'alubaj utia'al u ba'ate'elo'ob beeyxan ya'abkach máako'ob yaano'ob túumbentak utia'al kaambal ba'te'il utia'al ka k'e'exek le ku ka'anlo'obo'. Ba'ale u k'atunilo'ob Méxicoe' ku bino'ob noojol yéetel ku suuto'ob tak xaman, Estados Unidose, ya'abkach tu'ux ku náajaltik kúuchilo'ob leti'obe' ku yookol ba'ate' ya'abkach tu'ux layli' te' súutukilo' táan ujeel molay k'atunilo'ob, layli' te súutukxano' u k'aantunil ku taal u ba'atelo'ob ich k'àak'nàabe' táanili' u k'atik u beel yéetel u ch'a'ik u kúuchil tu'ux ku k'uchla'ajal le chéemo'ob Méxicoe', tu yo'olale' ka tu tselaj ti' Méxicoe' u ta'anil u yookol le táanxel lu'umilo'ob way noj lu'umila', lela' le táanxel lu'umilo'obo' tu ch'a'ajo'ob le taak'in utia'alo', bey tũun èem u taak'inil le u bo'ol le kaajo', le koonolo' na'akij. tuyo'olal ma' u cha'ik u ch'a'abal u kúuchilo'ob tu'ux ku k'uchul le chéemo'obo', Yucatane' tu ya'alaje' mix ba'al yaan yil tu táan le k'atunyaja'.

Utia'al enero tu ja'abil 1847, Nuevo México yéetel Californiae', ma' ya'ab máak p'aatal kajtali', ts'o'okole' mina'an k'atun kanáantik, ts'o'okili' nu'upuko'ob yéetel Estados Unidose'. U noj ayik'alil le xamanamericae', leti' beet u najmatik le k'atunyajo' yéetel u ch'a'ik le noojolo' yéetel, u ts'ooke', u poolil Veracruz-Puebla. U molayil k'atun

Méxicoe', wi'ijtakob, mina'an ba'al yéetel u ba'atelo'ob, ok'on óolo'ob tuyo'olal tumeen u k'ajwalo'obe' yaan u páajtalil je'ex bix u paktiko'ob bix u p'a'atal máaxo'ob beeta'an loob ti'obe', ba'ate'elnajo'ob tu táan k'atuno'ob ma' p'ata'ano'ob ten u nuktakilo'obi', le' ba'alo'ob tu yilajo'oba' tu yilo'ob xane' tuláakal ba'ax tu beetajo'obe' mix ba'al u biilal, Monterrey yéetel Veracruze', tu wa'uba'ob kex tumeenjach ko'oj uchul u jóok'ol, tu nojoch kóochile', u molay k'atunil Méxicoe' ka'ap'éel k'iin ku ba'ate' tu ye'esajo'ob u muuk'o'ob kex tumeen, ka luk'o'obe', jp'áat chéen beyo' we'ek'o'ob.

Le k'atuno'ob éemo'ob te' cheemo'ob tak Veracruzoz ma' xáanchaj ka' tu ch'a'aj Pueblai', leti' beet u lúubul u noj kaajil México. U ts'o'ok kan téen u we'ek'el u xóot'' lu'umil México, j-Santa Annae' tu ya'alaj ti' le k'atuno'ob ka luk'ko'ob te' noj kaajo' utia'al ma' u p'oonkíinta'alo'ob, ba'ale' le wíiniko'ob ka' tu yilajo'ob u bin táanil le k'ajwalo'obo', tu yóotajo'ob u ketuba'ob yéetelo'ob, ba'ale' tu beetaj u yàalkab ya'abkach k'i'ik' yéetel ka aawta'ab u k'a'alal le u k'áasal le noj lu'umilo'. 14 ti septiembre ti' 1847, tu noj najil u molayil u noj lu'umil Meixcoe' ku wíilbal u lakamil xamanamerica. U sáastabale' tu beejil Guadalupe', Santa Annae' tu p'ataj le nojoch jala'achilo', lela' k'a'am tumeenj-Manuel de la Peña y Peña, u nojochil le noj molay meyajil a'almaj t'aano', máax tu sutaj le u molayil le nojoch jala'achil tak Querétaro'o'. Kex tumeen yéetel ma' u k'áat le máaxo'ob jach ts'íits'ik máako'ob jáalk'ab tuukulo'obo' yéetel le ts'uulo'obo', tu najmato'ob u much'iko'ob le u molayil le noj a'almaj t'aano' yéetel ya'abkach u nojoch jala'achilo'ob pet lu'umo'ob utia'al u

ye'eso'obe' mix ba'al ku yúuchul ichil le molayil nojoch ja'alacho'.

59

Te' súutukil xano', le k'atunyaj náajalto', tso'ok u li'isik u yaawtil u t'it'pajal u ch'a'abal tuláakal México tumeen Estados Unidos. J-Polke', ts'o'okili' u túuxtik j-Nicholas Trist utia'al u tsikbal tu yo'osal jets'óolal, ba'ale' táanbuka'aj náajal tu k'amajo'ob xamanamericae' tu ka' a'alaj u suut utia'al ka u k'aat u jeel asab lu'um ichil u tsikbalil le jests'óolalo'. Le t'aana' tu beetaj u yookol tuukul ti' j-Trist, tumeen ts'o'okolili' u éejentik u t'aan yéetel u nojoch jala'achil México yéetel u k'aaba' le u yuumilo'ob jo'osa'ano'ob utia'al tsikbale'. J-Luis G. Cuevas, j-Bernardo Couto yéetel j-Miguel Atristáin. K'áata'an tumeen Ajk'atunil j-Winfield Scoot, noj k'atunil u molayil k'atunyaj xíimbalnajo'ob Veracruz tak México, bexyan ajteepal británico, j-Triste' tu chíimpoltaj le t'aano' ka tu kaja' le talam tsikbalo' lela' tso'ok 2 ti' febrero tu ja'abil 1848 yéetel u joronts'íibil u tsikbalil jets'elóolal tu kaajil Guadalupe, j-Triste' tu tsikbaktaj ti' u baatsil u su'utsilil chuup u tuukul " ti' tuláakal le noj tsikabalo'oba' táan u k'aasil le k'atunyajo', bey jump'éel loobil ti' k páajtalo'on ti' to'one'". Te' tu ts'íibil le tsikbalo', Méxicoe' ku éejentik u ch'a'abal ti asab chúumuk ti' u lu'um. Éejenta'ab u k'as bo'olta'al ti' 15 miyono'ob peesos ti' tu yo'sal talamilo'ob tu máansaj yéetel u ja'atsal u p'aax te' táanxel lu'umilo' u beetmaj ti' le xóoxot' lu'umil to'ok ti'o', tumeen le je'elo'oba' ook ch'a'abil ti' yéetel u muuk'il ts'oon. Le u yuumilo'ob jo'osa'ano'ob t'aano' tu najmato'ob ma' u yokla'al Baja California yéetel Tehuantepec beeyxan t'aanajo'ob utia'al u kanáanta'al u tojbe'enil le Méxicoilo'ob kaja'ano'ob te' lu'umo'ob ch'a'abo'. Te' noj a'almaaj t'aan XI, lejal tojbe'en

ti' México'o', Estados Unidose' ku k'axt'aantik u kanáatik le k'áasal wa ka u jupubaj le máasewal yano'ob te' lu'umo', ba'ale' lela' mix junmáal tu chíimpoltaj u t'aano'ob. Le ka' tu ye'esaj le noj ts'íibil t'aanil táan le molayil noj a'almaj t'aana', j-Peñae', tu ya'alaje' joromts'i'ibta'ab le ju'una' utia'al ma' u to'okol ti'ob le kúuchilo'ob ch'a'an ka'achilo' ku ts'o'okole' "le jo'olpóopilil jatsa'an ich óoxp'éel u muuk'o' ka jóok'ok yéetel le talamil yaniko'". Kex táan u p'u'ujul le ajteepalil le ts'uulo'obo' yéetel le ts'íits'ik jáalk'ab tuukulo'obo', le nojoch ja'alacho' tu ts'o'oksaj le yéeyilo' beeyxan tu najmataj le molayil noj a'almaj t'aan much'ukbal tak Querétaroo' ka' u éejento'ob le noj tsikbalil mayoo'. Le yéeyil ti' nojoch jala'achilo' lùub tu k'ab j-Herrera, leti'e' tu yu'il junioe' tu ka' sutaj le molayil nojoch jala'achil tu noj kaajil Méxicoo'. J-Herrerae' tu káajsaj u ka' jel jo'olpo'otik u yutskíinsik bix yanil le noj lu'uma' ichil jump'éel ok'onóolil tuláakal tu'ux, yéetel u yoksa'al sajkil tumeen aj-teepalo'ob ts'uulo'ob yéetel u wíinikilo'ob jo'olpóopil, beeyxan u ketikubaj yéetel u líik'il máasewal kaajo'ob jejeláas petlu'umilo'ob, asab juntíich'e' tak tu petenil Yucatán. Ba'ale' ma' chen lejalo', le noj lu'uma' layli' táan u mu'yajtik u líik'il loobil máasewa'alob yéetel u ookolilo'ob xamanamericano'oso'ob ku kaxtiko'ob túumben xèexet' lu'umo'ob.

U noj jala'achil j-Herrerae' tu najmataj u jel utskíinsik le molayil meyaj noj jala'acho' beeyxan u yéemsik u wíiniko'ob le noj molayil k'atuno'obo', ba'ale' ma' béeychaj u yutskíinsik le k'uuxil yaan yéetel u wíinikilo'ob jo'olpóopil ma' jach ts'u'uyo'obi' yéetel le ajteepal ts'uulo'obo', bey ka úuchuk kij le múuch' wíiniko'obo' u ketmajo'ob u t'aan j-Santa Annao'.

U yajóolal le jejeláas múuch' páajtalo'obo' tu beetaj u takik u poolo'ob ichilo'ob tuyo'sal uchul u we'ek'elo'obo', lela' tu beetaj u éejetiko'obe' k'a'abéet u beetiko'ob u noj áanalte'il u noj a'almaj t'aano'ob. Beytúuno', tak 1849, chiikpaj le jaats ajk'aaxal tuukulo'ob, yéetel jump'éel nu'ukbesaj tsola'an tumeen j-Alamán, lela' tu beetaj u yaajal u tuukulil le u wíinikilo'ob jo'olpóopilo'obo' u ya'alikuba'obe' jaats aj-jáalk'ab tuukulo'ob.

Tak 1851, j-Herrarae' mix k'uux ka' tu k'ubaj le molayil nojoch jala'achilo' ti máax ku bin ken tso'okok u luk'ul leti'i', j-Mariano Arista, máax ma' jach ma'alob kun bin ti'i', lùub u yóol aktáan le ba'ate'elilo'obo' beeyxan u líik'il le máako'obo' leti' beet u p'atik le molayilo'. Ts'o'okili' u jáan jomol máan u beet u nojchil le noj molayil bo'ol si'ipilo', jump'éel k'axt'aanil ichil u molayil noj k'atuno'obe' tu beetaj u kultal nojoch jala'achil yuum noj k'atun j-Manuel María Lombardini chéen wa buka'aj k'iin likil u yéeya'al tumeen le petlu'umo'obo' máax kun tso'oksik le buka'aj k'iin p'aatalo', leti' tùune' ku much' páayt'aantik jump'éel noj molayil noj a'almaj t'aan. Beytúuno', tuláakal le jaats'o'obo', ts'o'okili' u k'uchul u éejento'obe' k'a'abéet jump'éel nojoch jala'ach mu'uk'a'an. Bey úuchiko', ka ts'o'ok le noj yéeyajilo', le máax yéeya'abe' noj k'atun j-Santa Anna, jo'osa'an bija'an kajtal Colombia.

20 ti' abril tu ja'abil 1853 suunaj te' páajtalil le nuxi' j-ma' na'at veracruzilo'. Le aj-teepal ts'uul j-Alamáno', tu ye'eesaj ti' jump'éel nu'ukbesajil ku yoksikubaj u meyajt jump'éel nojoch jala'achil mu'uk'a'an ba'ale' jo'ola'an, mix máak u jeel ken yoksubai', yéetel jump'éel noj molayil k'antunaj chimpolta'an, u lak'majubaj yéetel u najil k'uj yéetel u

yáantaj le Europe'obo'. Le aj-jáalk'ab tuukul j-Miguel Lerdo de Tejado' tu ye'esaj xan uláak' tu'ux jarat'ta'an jejeláas p'iisil utia'al jòok'esal táanil. J-Santa Anna suka'an ti' u yoksikubaj tsikbal ichil u jaats'ilo'ob u meyajil jo'olpopilil, tu ch'a'nu'uktaj le u tuukulil meyaj le ts'uul j-Alamáno', le tuna' leti' jo'olint u meyajil u molayil le nojoch jala'acha', ba'ale' tu ch'a'nu'uktaj xan u beetik le ba'ax a'ala'ab tumeen u yéet kaajal j-Lerdo', máax tu kulkíinsaj u beetubaj u túumben nojochil u molayil kanan, u yookoj táanxel lu'umilo'ob kajtal, meyaj yéetel koonol. J-Santa Annae' tu káajsaj jump'éel meyajil nojoch jala'achil yéetel k'asa'anil ka tu jo'osaj le ka'achil nojoch jala'ach j-Aristao'. Bey u tuukul le ts'uulo'obo' le k'aak'as jala'acho' u beelil utia'al u ka' suutiko'ob te' molayil jala'achil le ts'uulilo', ka káaj u kaxta'al juntúul yuum ts'uul, lela' ma' jach ki'óolchaji' tumeen tuyo'osal le jejeláas talamilo'ob ku máansa'al yo'osal u meyajil le jala'achilo'ob Europao' u chok'majuba'ob u yilo'ob le talamilo'ob uyo'sal le Turcoso'obo'. J-Alamáne' jkíim tu yu'il junio tu ja'abil 1853, yéetele', mina'an u beetubaj ajp'iisil ichilo'obe', j-Santa Annae' tu na'aksaj u k'asa'anil yéetel ka tu jo'osaj le máako'ob jáalk'ab u tuukulo'obo'. Ma' xáanchaj u yutstal tu t'aan le páajtalilo' ka tu sutaj tak u biimbal k'iinil le k'aak'as jala'achilo', ka tu ch'a'aj u k'aaba'at kili'ich nojoch teepal.

Le k'asa'anil jala'achila' máan táan u biimbal k'iin talamilo'ob mina'anil taak'in yéetel u p'axikubaj, yéetel xan le nuxi' k'aak'as jo'olpo'op ma' tu p'ataj jejeláas ba'alob uts u yiliko' beeyxan u seen xuup, utia'al u bo'otike' tu beetaj túumben jejeláas ba'alob k'a'abéet u bo'otik le kaajo' kex ma' unaji', ma' túune' le k'aak'as jo'olpo'opila' yaanchaj

k'as ma'alob ba'al tu beetaj, ichil lela' ti yaan u ts'aabal k'ajóoltbil u yáax ts'íibil utia'al u yúuchul koonol beeyxan ba'ax u meyaj le molayil ti' jóok'esaj táanilo', lela' leti' péeks yéetel táakmuk't le ba'alo'ob ti' u t'íit'besa'al tsikbalob'obo' beeyxan u molayil áanalte'ob.

J-Santa Annae' máan tu táan tuka'aten le u yookoj le táanxel lu'umilo'ob xamanamericano'obo', ok'onóol tuyo'sal uchul u méek'nak'ta'al chúumuk ti' le noj lu'umil México ku ts'o'okole' layli' táan u yoksaj saajkilo'ob utia'al u méek'nak'tiko'ob xan u Itsmoil Tehuantepec, Baja California ku ts'o'okole' wa ka béeyak xane' u pet lu'umilo'ob le xamano'. Le túumben aj teepal xamanamericailo', j-James Gadsdene', u k'ajóol u yóotsilil le molayil nojoch jala'acho', tu tukultaje' chéen ch'a'abil kun óotbil koombil u nuxi' táaj le lu'umo'. Le noj molayil xamanamericanoo' t'aanaj tu yo'osal jump'éeel chan ba'al k'aas te ichil le ju'un bona'an tu'ux ku ye'esa'al túux ku máan u jaatsalil le lu'umo'obo' le tu'ux beeta'ab u noj tsikbalil u k'axt'aanil Guadalupeo', bey je'ex k'a'abetil tu lu'umil Mesilla u beeta'al jump'éeel xchimes k'áak'. Le molayil nojoch jala'acho' ma' béeychaj u jok't'aantik mixba'al u lak'ikubaj le europeos'ob utia'al u jets'ta'al le páant'aan ku beeta'al tumeen le xamanamaericanos'obo', yéetel u saajkil j-Santa Annae' tuyo'sal uláak' jump'éeel túumben ba'ate'ile' tu éejentaj u noj tsikbal tu yu'il diciembre ti' 1853. Estados Unidose' tu jan ilaj bix ka joron ts'íibta'ak jump'éeel túumben ts'íibil jok't'aan utia'al u méek'nak'tik u mesetail Mesilla beeyxan ka pa'abak u ju'unil tu'ux ts'íibta'an ya'ala'al u kananóolta'al le u k'áasal utia'al ma' u yookoj le táanxel máasewal wíiniko'obo'. Le 10 miyones taak'ino' k'a'abéetchaj ti' j-Santa Anna utia'al u xich'ubaj

p'áatal te' páajtalilo', ba'ale u bo'olal le ba'ax tu beetaj yéetel le jok't'aanila' jach ko'oj leti' beet u jach k'astal u yila'al le k'aak'as nojoch ja'alichila'. U láak' xane', u tuukulil ts'áaba'an yo'osal le nojoch jala'achila' "mu'uk'a'ane'" sa'atij ts'o'oke', chen ti' jump'éel ja'ab ts'áabak te' páajtalo', tuláakal máak tu p'ektaj le k'aak'as noj jala'achila'. Le oojelta'an kun úuchule' u yaawta'ale' wáak' marzo ti' 1854 yéetel u nu'ukbesajil Ayutla, péeksa'an tumeen j-Juan Álvarez yéetel j-Ignacio Comonfort. Le nu'ukbesaja' ma'atan u éejentik le nojoch jala'acho', jach taj u p'eeke'ob uchul u ko'onol le Mesillao' beeyxan ku k'áatik ka' yéeya'ak jump'éel molayil noj a'almaj t'aan ka beeta'ak jump'éel jo'olpóopilil jatsa'an ich óoxp'éel u muuk'.

Kex tumeen yéetel u ki'iki' áantaj le aj-cha'k'abtuukulo'obo' jo'osano'ob ku kajtalo'ob Nueva Orleanso', le jáalk'ab wíiniko'oba' chen jump'éel chan ba'ate'il tu beeto'ob ichil u jeel ba'ate'eob, le buka'aj k'iin ku bo'olta'al le Mesillao' béeychaj u je'esalo'ob tumeenj-Santa Anna, beytúuno' p'áat te' páajtala' tak agosto tu ja'abil 1855.

TUMBENSAJ NOJ A'ALMAJ T'AANO'OB TUMEEN
AJCHA'AK'AB TUUKULO'OB, U YOOKOJ FRANCIA
K'ATUNYAJ BEEYXAN U TS'OOK
U NÁAJALTA'AL LE NOJ LU'UMILO'

Le k'aak'as jo'opo'pil j-Santa Annao', jach tu t'ubaj ba'ax u k'áat le jejeláas múuch' wíiniko'ob ku tuukulo'ob tuyo'sal u meyjil le jala'achilo'. Kex tumeen tu ka'ap'éel le jaatsil molayil meyjil ja'alachilo'obo', u p'élili' ba'ax u k'aato'ob

jóok'o'lil táanil, u tuukil bixe' lelo' jela'antako'ob. Le úuchben aj-teepal ts'uulo'obo' u tukultiko'obe' chen je'el u beéeytal yéetel jump'éel teepalil ts'ulo'obe' yéetel junmúuch' máako'ob ayik'alo'ob u yoksmajuba'ob ichil u múuch' wíiniko'ob jajalk'uj beeyxan jump'éel noj molayil k'atuno'ob mu'uk'a'anchaja'an. Le jáalk'ab tuukulo'obo', leti'obe', ku tukultiko'obe' chen jump'éel jo'olpóopilil jatsa'an ich óoxp'éel u muuk', U jo'olpóopilil muuch' petlu'umo'ob yéetel utia'al chen kajnáal je'ex bix le ti' le xamanamericano'obo' je'el u páajtal jets'ike', lebetike' ku ya'aliko'obe' jach k'a'abéet tu séebakil ka tu'ubsa'ak tuláakal ba'alo'ob p'áat ichil le palitsililo', xu'ulsak múuch' wíiniko'ob beeyxan u jeel páajtalil ts'uulo'ob, beeyxan u ts'o'okol u ayik'alil le najil k'ujo' yéetel ayik'alilo'ob utia'al tuláakal chéen je'el máaxake' ka t'o'oxok, utia'al u su'utul México jump'éel noj lu'umil máako'ob ma' seten nuktak u ayik'alilo'ob táan u jeelo'obi'. Ba'ale bix u meyajta'al u t'o'oxol túune' tu beetaj u jatsikubaj le jáalk'ab tuukulo'obo'. Le máako'ob ma' jach táaj jáalk'ab u tuukulo'obo' taak u beetiko'ob ka'ach jujunp'ítíl yo'osal ma' u jach pechikuba'ob loobil beytúuno' ka u jel utskínso'ob u noj áanalte'il u noj a'almaj t'aanil 1824. Ba'ale', le máaka'ob jach u nooyilo'ob le tuukul jáalk'abo' ku chíimpolo'ob táan jump'éel u túumbenkunajil jach tu'ubsbil le yano', beytúuno', tuyo'sale' jump'éel túumben noj áanalte'il noj a'almaj t'aanil. U péekil Ayutlae', tu yáantuba'ob u beeto'ob tuyo'olal u kanaanil le wi'itsilo'ob nojolo' yéetel u beelil k'aak'náab yaan tak Acapulco', ba'ale' táaj mina'an tu séebanil k'a'abéet taak'ine' noj k'atunaj j-Comonforte' bin Estados Unidos utia'al u kaxtej, ba'ale' ma' jach yaanchaji'. Ma'aken túune', ba'alo'ob ku yúuchul

te' sùutukil ti' meyajil ja'alachile' áantajnajij. Tu ja'abil 1855 káaj jump'éel k'atunpéekil tumeen le máako'ob jach jáalk'ab u tuukulo'obo' tak bajioe', t'u'ulpachta'an tumeen u láak' máako'ob u tuukul ts'ulo'ob yaanti'ob tak San Luise' u tuukulile' ka u kulkínso'ob u paalil j-Agustín de Iturbide tu k'aanche'il jump'éel túumben seten nojoch lu'umil. Lela' tu yáantaj jump'éel pakab máako'ob tu lak'ajuba'ob k'as jáalk'ab u tukulo'ob yéetel jach jáalk'ab u tuukulo'ob beeyxan u suut le jo'osa'ano'obo', tu sùutukil xan u noj molay k'atun j-Álvareze', ts'o'ok xan u t'it'ikuba'ob jujunp'tiil, táan u náachtalo'ob leti' beetik u pùuts'ul j-Santa Anna 17 ti' agosto 1855.

Ti' 16 ti' septiembre'e' le cha'ak'ab tuukulo'obo' ooko'ob tak noj kaaj. 14 ti' octubre'e', jump'éel múuch'táambal ti' máako'ob jo'osa'ano'ob ti' jejeláas pet lu'umilo'obe' tu yéeyo'ob chen jóon yaantal nojoch jala'achil j-Juan Álvarez, leti' túune' tu beetaj u molayil u nojoch jala'achil yéetel máako'ob jach jáalk'ab u tuukulo'ob: j-Melchor Ocampo, j-Benito Juárez, j-Ponciano Arriaga yéetel j-Guillermo Prieto, yuumilo'ob le ch'i'ibal ku káajal u k'ajóolta'alo'obo'. K'as tu séebakil káaj le túumbensaj ka aawta'ab le noj a'almaj t'aanil Juárezo', lela' táan utselik le páajtalil ma' k'a'abéet ti' le k'atunajo'obo' beeyxan le aj k'iino'obo', lela' ku beetik jump'éli' wìinik táan u jeel kajnáalo'ob tu táan le noj a'almaj t'aano'obo'. Le najil k'uj, ku taal u jeel tsolikuba'ob takili' u lajun ja'abilo'ob 1840, tu káajsajo'ob u pechikuba'ob táan.

J-Juan Álvarez', tu xùump'ajtaj le molayil nojoch ja'ala'achil 11 ti' diciembreo' beytúuno' ka p'áat te' kúuchilo' juntúul ma' jach taj cha'ak'ab tuukul máaki' j-Comonfort,

leti'e' ka tu jáan k'exaj le máaxo'ob ku meyajó'ob ichil le u molayil nojoch ja'alacho' yéetel máako'ob ma' jach jáalk'ab u tuukulo'obi'. Ma'akene', le ka jóok' j-Comonfort u ket le u li'isikubaj Pueblailo'obe' tuyo'sal u molayil u k'ujó'obe' yéetel u páajtalil u ts'ulilo'obe', le ka' tu wek'ajo'obe' ma' máan mix jun súutuktu tuukul u ts'aik u bo'ol si'ipilo'ob ilbili' ka' tu laj tokaj u ayik'alil u nojchil le u najil k'uj pueblao'. Tu yaawtaj ka'ap'éel noj a'almaj t'aano'ob, tu jel utskíinsaj: u noj a'amaj t'aanil j-Lerdo, ku laj jáalcha'atik le mejen kajtalilo'ob yano'ob te' mejen kaajo'obo' beeyxan le yano'ob te' nukuch kaajo'obo' utia'al le nukuch múuch'il kajnáalo'obo' beeyxan utia'al le najil k'ujó', beeyxan u noj a'almaj t'aanil le najil k'uujó', ku wet'ik u bo'olil likil mu yúuchul meyaj tumeen le najil k'ujó'ob ti' le óotsilo'obo'. Le aawtaj t'aana' jach p'eeakta'ab tumeen le noj aj k'iinil u noj kaajil México, tumeen ku ya'alike' likil u péech'ólta'al le najil k'ujó'.

Ka ts'o'ok u noj yéeyajile', le molayil noj a'almaj t'aano'ob tu much'ajuba'ob 14 ti' febrero tu ja'abil 1856. Kex tumeen ya'abo'ob ma' jach jáalk'ab u tuukulo'obe', le jach jáalk'ab u tuukulo'obo' leti'ob t'oonkíins le paaklan t'aano'obo', lelo'oba' tóoch'banaj u k'áak'ilo'ob. Le tsikbalo'ob asab paklan t'aanta'abo'obo' xook yéetel u chímpolil k'ultaj. Le jáalk'ab tuukulo'obo' enaj u ch'a'ob ka yanak ti'ob u páajtalil u yiliko'ob le xooko' beyo' je'el u páajtal u patiko'ob u kajnáalilo'ob sáamal ka'abejile', ba'ale', tojbe'eno'ob yéetel u tuukulo'ob tu chímpoltajo'ob u jáalk'abil le ka'ansajo'. Ma' tu yóotajo'ob u ya'alo'ob ba'alo'ob tu yo'sal u chímpolil u k'ultajil jajalk'uji', táan usaajkilo'ob tuláakalo'ob ti' u li'isikubaj le kaajnàalo'obo', ba'ale' ts'el le katolikáa u najil k'ujil le noj lu'umilo' yéetel a'alabe' mixtech u we'et'el

le “u beeta’al k’ultajil je’el máakalmáake”. Wa jaytúul jáalk’ab tuukulo’obe’ tu tukultajo’ob u yéets’tiko’ob bix le najil k’ujo’obo’ ti’ u yiliko’ob máax yaan u si’ipilo’ob yéetel jump’éel múuch’ wíiniko’ob ka u xak’alto’ob bey jump’éel molayil u t’aan kaaje’, ba’ale’ ma’ éejenta’abi’. Beeyxan paklan t’aanta’ab jump’éel túumbenkunsaj noj a’almaj t’aanil tuyo’sal lu’um, ba’ale’ tu ts’ooke’ te’ ichil le noj áanalte’il noj a’almaj t’aano’ chen oksa’ab u noj a’almaj t’aanil Lerdo, ku jets’kunsik u ya’alik u yaantal u lu’um máak tu juunalo’.

Le noj áanalte’il aawta’ab 5 ti’ u yu’il febrero tu ja’abil 1857, ma’ beta’an yéetel jach jáalk’ab tuukuli’, ba’ale’ tu utsil tsoltaj tu beel u yoksik “u tojbe’enil wíinik”: Jáalk’abil xook yéetel meyaj; jáalk’abil u ya’ala’al k’áataankilo’ob, u much’ikubaj wíinik, u máan je’el tu’uxe’, ayik’alil, ka p’áatak wíinike’ laj wíinik táan noj a’almaj t’aan, beeyxan u je’ets’el u t’aanile’ ma’ táan u béeytal u k’a’alal wíinik asab ti óoxp’éel k’iin wa’ ma’ e’esa’ak u kaxmaj u si’ipili’. Le noj áanalte’il noj a’almaj t’aano’ tu ka’ jel a’alaj le u noj páajtalil le kaajo’ u much’majubaj ichil jump’éel jo’olpóopilil jatsa’an ich óoxp’éel u muuk’, u páajtalile’ ku taal te’ kaajo’ yéetel jo’olpóopilil muuch’ petlu’umo’ob beeta’an tumeen petlu’umo’ob jáalk’abo’ob yéetel nojoch u páajtalilo’ob ti tuláakal ba’ax ku yúuchul ichil u wíinkilal le molayilo’, yéetel jump’éel molayil nojoch jala’achil jaatsal ichil óoxp’éel noj páajtalil, yéetel jump’éel noj molayil noj a’almaj t’aano’ob junt’iich’ili’ bey u jump’éel noj páajtal nojoch u muuk’e’. Tu éejentaj u p’áatal u wíinkilal u molayil le yéeyajilo’, ka tu yéemsaj u muuk’ le nojoch jala’achilo’, “yáax táanile’ mix ba’al kun bin yiknal u waatsili’e’ yéetel ta’akbil kun

beetbil xak'alil", yéeybil kun beetbil tumeen le máaxo'ob yéeya'an táan tumeen le kajnáalo'obo'.

Le noj yéeyajilo' tu beeto'ob u p'áatal j-Comonfort nojoch jala'chil u k'amajubaj, ba'ale' mina'an taak'inil beeyxan mix u pa'atik le jáalk'ab tuukulo'ob wa ka ko'onok u nu'ukulil le najil k'uujo'obo' utia'al yustkiíns le talam óotsilil le noj lu'umilo', tumeen u noj a'almaj t'aanil Lerdoe' tu beetaj u yaantal talamilo'ob tuyo'sal jach taj chéen je'el bix u yúuchul bo'ole', ku ts'o'okole' éemsa'ab le bo'olo', yéetel xan éejenta'ab u bo'ota'al jujump'ítil, chéen mix ba'al u biilal. Le noj a'almaj t'aana' ts'áaba'an utia'al ka u ayik'akuns máaxo'ob ts'aik meyajtbil le lu'umo', ba'ale' u ma'ana'atilo'ob wa u yóotsililo'obe' jéets' u beetik u p'áatal tu k'ab j-ookolo'ob.

Kex tumeen u balmajo'obe', le noj áanalte'il noj a'almaj t'aano' tu p'ataj p'uja'an le úuchben ts'uulo'obo', ku ts'o'okole' te' jach jáalk'ab tu tuukulo'obo' ma' tu beel le ba'al ku yúuchul yiliko'obo'. Le ba'al je'ela', tu beetaj u lúubul yóol jejeláas aj-tuukulo'ob ti meyjil molayil ja'ala'achobo', tu yáantaj bix wa'anil j-Benito Juárez máax, tuyo'sal u jach oksajóolmajil u tojbe'enil le noj áanalte'eil noj a'almaj t'aano', ka tu ye'esubaj u báaxt yéetel tuláakal u muuk' tuyo'sal le noj a'almaj t'aanil jach ka'abèeto'. J-Juáreze' ti' u taal ichil jump'éel múuch' máasewalo'ob chen jump'éelili' t'aan yojelo'ob tak tu wi'its'ilo'ob Oaxacae', xooknaj tu seminario yéetel tu molayil na'ato'ob tu pet lu'umil. U xooke' áanta'ab tumeen u wíinikilo'ob jo'olpóopil jach ja'ak'ab u tuukulo'ob beeyxan tumeen ts'íits'ik máako'ob wóol jo'olpóopilo'ob. Úuchik u yéeya'al noj meyaj a'almaj t'aan ichil u noj molayil noj a'almaj t'aan México tu ja'abil

1847, leti' áant utia'al ookoj ichil u kuxtalil u tuukulil meyajil teepalil te' noj lu'umilo', kex tumeen ka' suunaj tu pet lu'umil utia'al kultal u beetubaj jala'achil tu ja'abil 1847 tak 1851 beeyxan tuka'atene' tak 1856; yéeya'ab u beetubaj u nojchil le noj molayil ilik bo'ol si'ipilo' làayli' te' ja'abil je'elo', suunaj noj kaaj tak 1857.

Nojoch aj K'iin j-Pío IX ma' tu éejentaj le ba'ax ku beetik le molayil nojoch jala'ach jáalk'ab u tuukulo' beeyxan tu beetaj u líik'il aj noj k'iin j-Antonio Pelagio de Labastida, utia'al u yaawt u líik'il le ts'uulo'obo', lebeetike' jo'osa'abi'. Lela' tu beetaj ya'abkach jáalk'ab tuukulo'ob u ya'aliko'obe' k'a'abéet jump'éel k'aak'as nojoch jala'achil ichil u meyjil jáalk'ab tuukul ichil u bin u k'éexa'al le páajtala'. Le beeytúun yanika', noj k'atun j-Félix Zuloaga ti' diciembre ti' 1857 líik' t'aan utia'al u k'áatik jump'éel túumben noj molayil noj a'almaj t'aan yéetel máaxo'ob ba'ate'iltik. Nojoch jala'ach j-Comonforte', xa'ak'a'an ti' u tuukulil ti' u meyaj yéetel u noj áanalte'il noj a'almaj t'aan, ka tu yáantaj beeyxan ka' tu k'alaj j-Juárez, tumeenleti'e' ma' tu éejentaj u jáanpayta'al ch'a'abil chéen bey le noj molayil nojoch jala'acho'. Mi kex ka'p'éel biix asab máanake' j-Zuloagae' ka tu kúulchpachkiinsaj j-Comonfort ka tu yaawtajubae' nojoch jala'ach, j-Comonforte' tu p'ataj u beetikubaj nojoch jala'achil, ka tu jáalk'abta Aj-Benito, leti' túune' je'ex bix u ya'alike' noj a'almaj t'aano', nojoch jala'ach uchul u p'a'atal te kúuchilo'. Yaanchajik ka'atúul nojoch jala'acho'obe' tu beetaj u jéemel jump'éel k'atunyaj.

Le noj lu'umo' jáatsij. U pet lu'umilo'ob Colima, Guerrero, Guanajuato, Jalisco, Michoacán, Oaxaca, Querétaro, Veracruz yéetel Zacatecase, tu ya'alajo'obe' leti'obe' ku chímpoltiko'ob

u noj áanalte'il le noj a'almaj t'aanil le noj lu'umila', ba'ale' jach taj ya'ab u noj molayil le k'atuno'obo' beeyxan u molayil najil k'uje' tu tak'uba'ob tu paach j-Zuloaga máax, u yuumil le noj kaajil le noj lu'umila', éejenta'ab tumeen le táanxel lu'umilo'obo'. J-Juáreze', jach u táak' tukultmaje' utia'al ka béeyak u yaantal jump'éel jets'éelólal biimbal k'iine' jach taj unaj jump'éel nojoch páajtalil u chíimpolta'al le noj a'alamaj t'aano'bo', bin Guadalajara, ba'ale' u páapant'aan le úuchben teepalile' leti' beet u bin tak Veracruz lela', jáalk'ab u tuukulil xane' láayli', je'el u páajtal u k'ubik u taak'inil kúuchil je'elsaj máan táanxelil noj lu'umo'obse'.

Beytun le noj molayil k'atuno' tu yáantaj le molayil meyaj úuchben teepalilo', u noj muuk'o'ob jáalk'ab tuukulo'obe' tu much'ajuba'ob ka síjko'ob ichil wíinikilo'ob kaaj ku taalo'ob ichil u k'atunilo'ob le noj lu'umila' péeksa'an utia'al u káanant u xéet' pet lu'umo'ob tu ja'abil 1846. Ba'ale' u jomol beetiko'ob wa ba'axe' ko'oj jóok'ik' ti'ob beytúuno' u noj molayil le úuchben teepalo'obo' tu chinkúunso'ob u chúumukil le noj lu'umila', tuyo'sal xan u ts'ooke' juntéen ka'aj tse'el noj k'atun j-Zuloagae' ka ts'áab j-Miguel Miramón u beet u nojoch jala'achil.

Uti'al u mu'uk'insa'al le áantajil ti' le suka'an meyaj ich kaaj yéetel le múuch' bixil bejilo', tu ja'abil 1859 Juárez yéetel u yéet máano'obe' tu yáantajo'ob le A'almaj k'eexilo', tu'ux 12 ti' julioe' tu káajsaj u jo'osiko'ob A'almaj t'aan ti' le túumbenkúunsajilo': je'el u béeytal tuláakal máak u meyaj yéetel u ba'axilo'ob le cleroo', u jáatpajal k'uj ti' nojlu'um, u tu'ubsil tusbel k'uj (múuch' máakilo'ob), ts'o'okol beel yéetel jets'ts'íibil ts'o'okol beel, u sa'atal sujuy lu'umo'ob yéetel tu ts'ooke' u jáalk'abil tuukul ti' k'uj.

U mina'anil taak'in tu tséelsaj u bejil u tuukul le ka'ap'éeł múuch'ilo' tu'ux ku koniko'ob u k'aaba' le noj lu'umil ichil le jeets'tuukulo'ob ku taasiko'ob le sak wíiniko'obo'. Washingtone' tu ya'alaj u yáantik le jáalk'abtuukulo'obo' wa ka ko'onok ti' jump'éeł túumben xéet' lu'um, chen ba'ale' ma' jeets'óolta'ab u tuukuli'. Le jáalk'abtuukulo'ob túuno' tu k'amo'ob u joronts'íibto'ob le a'almaj'taan j-McLane Ocampo ikil úuchik u majáanta'al 2 *miyones* ti' u noj lu'umil México, tu'ux u k'eexile' leti' u páajtalil u máan, u koonol yéetel u táakpajal k'atunajo'ob wa ka k'a'abéetchajak ti' le sak wíiniko'ob tu lu'umil Istmo ti Tehuantepec. U ma'alo'obile', ma' k'a'amti'ob tumeen u Ka'anal Noj molayil A'almaj T'aanil xamanamericaí'.

Le úuchben jets'tuukulo'obo' tu nupajuba'ob yéetel le sak wíiniko'obo' beeyxan yéetel tu joronts'íibto'ob le a'almaj j-Mon-Almonte yéetel le Kastelan máako'obo', tu'ux ku ye'esa'al u k'ax t'aanil ti' 1853 joronts'íibta'an tumeen Santa Anna, tu'ux xan ku chíikpajal ch'ajal-óol p'aaxilo'ob. Takxane' tu k'áato'ob jump'éeł nojoch majáanil ti' le majantaak'in *suizo* Jécker yéetel tu machajo'ob u taak'inil le múuch'il británico', le beetike' ma' oksajóolta'abo'ob tumeen le sak wíiniko'obo' yéetel na'ak u ba'ate'etal u noj jala'achil México beeyxan u p'aaxilo'ob.

U lúubul u muuk' Veracruzé' tu cha'aj u na'akal u muuk' le jáalk'abililo'. U náajal ba'atelil Silao yéetel Calpulalpane' tu ts'áaj u páajtalil jáalk'abo'ob uti'al u yokolo'ob ti' le noj lu'umo'. Juárezé' k'uch te' kaaj tu k'iinil 11 ti' enero ti' u ja'abil 1861, chen ba'ale' le jets'lankilo' jach náach yaan uti'al u chukpaxta'al. Lik'a'an u k'uuxililo'ob ikil úuchik u pe'eche'etalo'obo', le úuchben jets' tuukulo'obo'

na'ak u nojbailo'ob ti' Europa beeyxan kíinsanajo'ob, tu'ux tu loobito'ob j-Ocampo, j-Leandro Valle yéetel j-Santos Degollado. Ti' uláak' u súutukile', Juáreze' tu jets'aj u jo'osal u nojchil najil k'ujo'ob yéetel u nuuktakilo'ob España, Guatemala yéetel Ecuador, tu'ux le je'elo'oba' tu takmuk'tajo'ob u tuukul le úuchben jets' tuukulo'obo'.

Le u yéeyilo'ob u nojchil kaajo' náajalta'ab tumeen Juárez, tu'ux leti'e' tu séebilil tu jel beetaj u tsoolil múuch'ilil meyaj yéetel le xookilo', beeyxan tu beetaj u biilalkúunsa'al le u múuch' xookil p'iisil lajunilo'. Chen ba'ale' u mina'anil taak'ine' tu je'elsaj u bo'ota'al u p'aaxilil u noj jo'ol póopil kaaj, takxan u majan taak'in *británicos*, u k'áat óol t'aanil kastelan yéetel *francesa'*ob. U jaajile' le je'ela ch'a'ab utsil tumeen le ajawpáajtalilo'ob kajakbalo'ob Europa yo'osal u ch'a'aj-óolta'al tumeen le ajawil ti' Francia, Napoleón III uti'al u múuch' meyajil u je'ets'el u tuukulil ajawilo'ob way Méxicoe'. Le ajawil Francese' u naymaj u chúunsik jump'éeel múuch' náajalil kaajo'ob "*latino*" ka meyajnak je'ex bix jump'éeel je'elsajil uti'al ma' u t'i'it'pajal le *anglosajono'*obo', tu'ux tu yilaj ikil úuchik u xu'ulsik le bo'olo'obo' u talamil u táakpajalil yéetel tu much'aj Gran Bretaña takxan España yo'olal u tsikbaltiko'ob le talamila'. Tu k'iinil 31 tu wíinalil octubre tu ja'abil 1861, Londrese' joronts'íibta'ab jump'éeel a'alma'j t'aan tumeen le óoxp'éeel kaajilo'ob tu'ux ku máanchi'ita'al u k'a'alal le jáal k'abnáabo'ob *mexicano'*ob ti' le Golfoo' yo'osal u ka'aj chúunsa'al u bo'otalo'ob, tu'ux uti'al ma' u yoksikuba'ob tu ichil u páajtalil kaaj.

U molay chéemil kastelano'ob k'ucho'ob tu lu'umil Veracruz tu wíinalil diciembre. Ich eneroe', k'ucho'ob le *Franceso'*ob yéetel *ingleso'*obo'. Úuchik u ts'abal le ts'ook

t'aano', j-Juáreze' tu túuxtaj u ka'a nojchil j-Manuel Doblado yo'osal u k'axt'aan yéetel le chúumuk t'aano'obo'. Uti'al ma' u tsa'ayal le chokwil k'oja'anilo'obo', j-Juáreze' tu ya'alaj u yéemsa'al u kuuch le molay chéemo'obo', ts'o'okoke' ku ka'aj na'aksal lekéen k'uchko'ob ti' jump'éeel ma'alob ch'a'at'aanilo'. Dobladoe' tu jets'aj le xu'ulsaj je'ela', páat ma' mantats'i' yéetel le bo'olo'obo' yaanchaj u ka'aj jel chúunsa'al lekéen ka'aj béeychajak. Beytúuno' *británicos* yéetel kastelan wíiniko'obe' tu ch'a'a-óolto'ob le ba'axo'ob a'ala'abti'obo', chen ba'ale' le *franceso'obo'* ma', leti'obe' ba'ax tu beetajo'obe' tu yéemsajo'ob asab wíiniko'ob, ichil le je'elo'oba' ti' yaano'ob le ajaw páajtalilo'ob *mexicanos'obo'* je'ex bix j-Juan N. Almonte, u paal Morelos.

Le franceso'obo' tu táanilkúunsuba'ob tu k'iinil 17 tu wináalil abril. Ti' le talamila', j-Juáreze' tu jets'aj jump'éeel sa'asasi'ipil ti' molay k'atunajo'ob ti' le úuchben tuukulo'obo' yéetel tu tsolaj u múuch'kíinsa'al ba'atelnáalo'ob. J-Ignacio Zaragoza túune' tu li'isubáaj yo'osal u aktáantik Puebla ti' le asab mu'uk'anil k'atúunilo'ob ti' le yóok'ol kaaba'. U alabóolil ti' u ka'analil u múuch' k'atunajilo'ob ayik'al wíinik ti' j-Lorenceze', ma' tu táan-óoltaj ba'ax a'ala'ab ti' tumeen j-Almontei', le beetike' ti' u k'iinilo'ob 4 yéetel 5 ti' u wináalil mayoe' le "*gavillas*" ti' j-Zaragozao' lúubsa'ab u muuk'. Le t'o'onankúunsila' chéen tu taasaj ka túuxta'ak 30 000 k'atunajilo'ob tu k'ab juntúul túumben noj jo'olil túuxta'an tumeen Napoleón.

Jump'éeel ja'ab máane', u molay k'atunajilo'ob noj lu'ume' ti' yano'ob Pueblae' tu'ux mina'an jo'olpóopil Zaragoza, tumeen kíim yo'osal le k'oja'anil ku taasik le ik'elo'obo'. Ikil u máan le ja'abo'obo', le noj kaajo' tu chinubáaj táanil

le franceso'obo'. Juáreze' jóok' ma' yéetel u yutsilil ti' le noj kaajo', tu'ux ch'a'ab kajkúunsbil tu wináalil junio. Le franceso'obo' tu beetajo'ob jump'éel múuch'kíinal tsikbal yéetel le ka'anal tuukulo'ob tu'ux ku máanchi'ital aj nojbail páajtalil tu k'iinil 19 tu wináalil julio yéetel ts'áab k'ajóoltbil u páayt'anta'al j-Maximiliano ti' Habsburgo uti'al u beetikubáaj jo'olpópil tu noj lu'umil México. Le múuch'il jets'a'an tu'ux táakpaja'ano'obo', k'ajóolta'an bey noj jo'olil k'atunajilo'ob, kajnáalilo'ob yéetel ajk'iino'ob, beytúuno' ti' xan yaan le noj aj k'iin j-Labastida, chéen bakáan ts'aaba'an tumeen le k'axt'aanilo'obo', leti' túun le noj ba'al k'atunaj j-Achille Bazaine tusbelta'an tumeen Napoleón III. Ikil u k'uchul aj nojbail páajtalil, u molay k'atunajil *franceso'obe'* asab túun bin u náajaltiko'ob jujump'éelil le kaajo'ob ti' le noj lu'umil tu nib-óolal u k'a'anal muuk'il u k'atunajilo'obo'. Beytúuno', u wóolch'a'apaxta'al le jáalk'ab k'atuno'ob beeyxan u p'eekil kuxkíinsa'an tumeen le ka'anal óol ichil le molay *francesaso'obo'*, tu taasaj talam u jéets'el tuukul yéetel uláak' ba'alo'ob, le beetike' yaanchaj u ka'aj náajaltiko'ob wa jayp'éel kaajilo'ob.

J-Maximiliano, suku'untsil ti' aj noj bail ti' Austria yéetel u yíichantsil ix-Carlota Amalia, u xch'upul paalil ajaw ti' Bélgica, tu k'amaj ti' le ajawilnaj Miramar u xíimbalil ajawil túukulo'ob tu noj lu'umil México. U xiibil paalil ajawe' tu jets'aj u bixil u páajtalil u k'amik le nojkuucha', tu'ux kun yéeybil tumeen le kaajo', le je'ela' páajchaji' tumeen le ajaw tuukulo'obo' tu molajo'ob asab joronts'íibilo'ob. Úuchik túun u ts'áabal ojéeltbil ti' u k'iinil 10 ti' abril tu ja'abil 1864, Maximilianoe' tu k'amaj le nojkuucho'.

Le noj bailo' tu joronts'íibtaj ka'ap'éel noj ts'íib k'axt'aanil yéetel j-Napoleón III, tu'ux ku máanchi'itik yaan bin u bo'otiko'ob u talamil le ch'a'ajt'aanila'. Chen ba'ale' Franciae' yan bin u jets'ik 28 000 k'atunajo'ob yéetel yaan u ts'aik majáantbil taak'in tu'ux u tojole' 175 miyono'ob ti' *francos*, tu'ux j-Maximiliano' yaan u k'amik chéen waxaki', tumeen u yaalab le taak'ino' yaan u k'u'ubul uti'al u bo'ota'al u p'aax franceso'ob, u xuupil le ba'atelilo'obo' yéetel u máanil taak'ino'ob. Le ta'akbentsil k'ax t'aano' tu jets'aj u k'uchul tak 38 000 k'atunajo'ob tu'ux ku bin u mina'antal tu ja'abil 1865.

Úuchik u ts'ok xíimbaltiko'ob u jo'ol póopil k'uje', le túumben aj ba'alo'obo' tu ch'a'ob u bejil Veracruz, tu'ux k'ucho'ob tu xuul u wináalil mayo ti' u ja'abil 1864. Beytúuno' yéetel ch'ench'enkil óolal k'a'amo'ob ti' le jáalk'ab kúuchil jets' chéemilo', le je'ela' tu beetaj u ketiko'ob u bixil lekéen k'a'amko'ob tumeen le "utsil kajnáalo'ob" ti' Orizaba, Puebla yéetel ti' u noj lu'umil Méxicoo', tu'ux tu kíimsaj-óoltaj u ye'esik u ki'imak-óolil ti' le ajaw machk'abo'obo'.

Ya'abkach jáalk'abil tuukulo'ob táakpajo'ob yéetel le noj jala'achil ku alab-óoltiko'obo', le je'ela' je'el u béeytal u xu'ulsik le talamilo'ob yaan ti' le noj lu'umil ka'alikil 1821. Beytúuno' j-Maximiliano' juntúul jáalk'abtuukul máak tu ts'áaj k'ajóoltbil máan tu k'ab u meyajil le ajaw molay áantajilo' yéetel xan ma'atáan u pe'eche'etik u meyajta'al payalchi'ob ti' yuum k'uj, takxan u jets' óolta'al u páajtalil u múuch'il ajk'iino'ob, je'ex bix u ya'alik le u k'ub t'aan u jo'ol póopil ajk'iino'obo'. Le tuukul ku taasika' tu xu'ulsaj u yáanta'al tumeen ya'abkach úuchben tuukulo'ob yéetel xan tu takmuk'taj u p'a'asta'al tumeen u yéet jáalk'ab

tuukulilo'ob. México túune' káaj u ye'esik jump'éeel túumben kuxtal ikil úuchik u suut jump'éeel kúuchilil tu'ux je'el u béeytal u jets'kubáaj u meyajil ajawe'. Le noj kaajilo' jats'utschaji', ma'alobkúunsa'ab u bejilo'ob beeyxan pa'ak' nukuch che'ob yéetel sáasilkúunsa'ab u bejilo'ob yéetel jóopik'il. Takxane' chíikpaj u noj t'óol bejil aj nojbail páajtalil, ikil u máan le k'iino'obo' jel ts'áab u k'aaba' je'ex bix u noj t'o'olil A'almaj k'eex tumeen le jáalk'ab tuukulo'obo', beeyxan jel beeta'ab u ajawilnaj Chapultepec. Le aj nojbail páajtalilo' tu ts'ajubáaj u jets' a'almaj t'aanilo'ob. Yáax táanile' tu ts'íibtaj u a'almajil nojbail ts'áab k'ajóoltbil 10 ti' abril ti' 1865, je'ex bey xan jump'éeel a'almaj kajnáalilo'obe', jump'éeel a'almaj ti' u meyajta'al k'áax yéetel uláak' meyajilo'ob tu'ux ku kaxta'al u su'utul le k'áaxo'ob ti' le máasewáal kaajilo'ob toka'an ti'obo' beeyxan u t'o'oxol ti' le mina'an ti'obo'. Le a'almajila' ku jets'ik u p'is k'iinil meyaj tak lajun súutukil, ku lu'usik p'aaxilo'ob tak lajun u tojolo'ob, ku tselik u bo'ota'al sa'asasi'ipil yéetel wíikilal yéetel xane' ku lu'usik u kúuchil koonol ti' meyajnáalo'ob. Takxane' tu chinubáaj u yil le xookil yéetel le xaak'al ka'anal tuukulo', ikil le je'elo' u yatane' ku yilik u ka'anal xookil ko'olelo'ob. Bey túuno' Maximiliano' tu jatsaj le noj lu'umil ichil 50 jump'éelel mejen lu'umilo'ob yéetel tu táan-óoltaj u jo'osik táanil u ayik'alil kaaj, le o'osale' tu joronts'íibtaj jump'éeel k'axt'aanil uti'al u meyajta'al xnook'ol k'áak' way México tak Veracruze' yéetel xane' tu jets'aj u chúunul u meyaj u kúuchil li'isaj taak'inil Londres, México yéetel noojolmérica yo'osal u asab séebtal le koonolo'.

U jéets'el *franceso'*obe' tu beeto'ob u bin Juárez xamanil. Le noj jala'achilo' tu k'atubáaj ma' chéen ti' le *franceso'*obo',

takxan ti' le ts'at'aan páachilo'obo'. Tu ja'abil 1864, le túumben jets' tuukulo'obo' u náajaltmo'ob u lu'umilo'ob xaman Colima, Guerrero, Tabasco yéetel Chiapas, chen ba'ale', tu ja'abil 1865 chéen je'elsa'ab wa jayp'éel úuchben molay tuukulo'ob. Ti' le talam súutukila', u noj jo'olil k'atunajo'ob j-Jesús González Ortega, tuusbel jo'olpóopil ti' le noj kúuchil toojilo', tu k'áataj ti' u lu'umil Estados Unidose' ka k'u'ubuk le k'am jala'achil úuchik u meyaj Juárezo'. Beytúuno' Benitoe', tu kaxtaj bix u tusik kajnáalo'ob tu'ux ku ya'alike' le noj kaajilo' táan u ba'atelil, yo'olal u bin u k'iinil u meyaj, tu'ux le je'ela' tu tojoltaj u xu'ulsa'al u yáanta'al ya'abkach jeets'el tuukulo'ob.

Ti' u ts'ook ja'abil 1865, le súutukilo'obo' chúun u k'expajal. U ts'ook jéets'el ba'atelilo'ob ti' Estados Unidose' tu ts'áaj páajtalil ti' le jáalk'ab tuukulo'ob tu k'áatajo'ob jump'éel majant'aak'inil ku tojoltik óox *miyoneso'* yéetel xane' tu beetaj u chúunul u li'isa'al u t'aano'ob yo'olal u yu'ubal México. Takxane' le ba'atelilo'ob suunajo'ob molay k'atunajo'obo' chúun u jéets'lo'ob ichil le kaajo'.

Úuchik u xu'upul u majan taak'in *franceso'obe'*, le aj nojbail páajtalilo' tu yilubáaj ch'a'apachta'an tumeen le talamilo'ob ku taasik le ayik'alil kaajo' yéetel xan u li'isaj t'aanilo'ob tu'ux Napoleón III yaanchaj u tselik u molay k'atunajilo'ob tumeen sajakúunsa'ab yéetel u je'ets'el u múuch' mek'tankaajilo'ob Alemana. U xíimba'alkúunsa'al jump'éel noj lu'umile' talam yéetel ma'ojéelta'an u súutukil u lúubul páajtalili'. J-Maximilianoe' tu yilaj bix u much'ik jump'éel molay k'atunajilo'ob way noj lu'ume', le beetike' tu t'anaj u nuuktakilo'ob le úuchben tuukulo'ob u túuxmaj Europa ti' le jejeláas meyajilo'obo'. U suku'un j-Francisco

Josée' tu éejentaj u túuxt 4 000 k'atunajo'ob *austriacoso'*ob, chen ba'ale' le paklan t'aan ichil Estados Unidoso' ma' tu cha'aj u túuxta'alo'obi'. Ti' le je'elo' u yatan Maximiliano' tu éejentaj u bin xíimbal tak Europa yo'olal u ba'ateltik u ch'a-óolta'al le noj ts'íibil k'axt'aanilo'obo', chen ba'ale' ma' chíimpolta'ab u yayantuukul tumeen Napoleón III mix tumeen le noj jk'iino', le o'osale' tu sataj u na'at. Le péeksil je'ela' chéen tu ts'áaj tu tuukul j-Maximiliano u p'atik le páajtalil u k'amo', chen ba'ale' u tuukul u tusbel jo'olpópilo'obe' tu seebkúunsaj u p'atik le k'amkuuchilo', tu'ux u yojel yaanili' u p'áatal tu juunale'.

Tu káajbal u ja'abil 1867, chíikpaja'an u séeb bin táanil le túumben jest' tuukulo'obo tu p'ataj mina'anil ti' le aj nojbail páajtalil tu kaajil Puebla yéetel Veracruzó. Le ajaw nojbailo' tu chíimpoltaj Querétaro, tu'ux tu nupuba'ob j-Miguel Miramón yéetel Tomás Mejía. Ikil úuchik u ch'aik Porfirio Díaz u kaajil Puebla tu k'iinil 2 ti' u wináalil abrilé, j-Miramóné' tu ya'alaj u p'atik Querétaro, ba'ale' Maximiliano' ma' tu éejenti' ka'aj tu káakaj ba'atel. Jump'éel k'ubpaachile' leti' beet u chu'ukul. Beytúuno' j-Juárez yéetel Lerdoe' tu patuba'ob u yutsil beeto'ob u yúuchul le a'almaj t'aanil tu ja'abil 1862, tu'ux tu táakbesajo'ob u molay ba'atelil. Le o'osale' tsolt'anta'ab tumeen ka'atúul ajk'ulelo'ob, chen ba'ale' ma' béeychaj u to'okol ti' le kíimilo'. Ya'abkach k'áat-óolalo'ob k'uch ti' le táanxelil kaajo'ob yo'olal le Habsburgoo', chen ba'ale' Juáreze' ma' tu yóoti'. U k'iinil u kíimile' le nojbaila' tu ye'esaj ka'anal óol. Ka ts'o'ok u túuxtik t'aan ti' u yatan yéetel u na'e' tu éejentaj le múuch' k'atunajo'ob kun lu'usik u kuxtal yéetel j-Miramóno', tu'ux Mejíae' ku chíikpajal tu mulu'uchil le *Campanas* tu k'iinil 19 ti' junio

tu ja'abil 1867. Ikil túun ma' ts'o'onok j-Maximiliano' tu ki'ikit'antaj máako'ob uti'al u p'áatal u k'i'ik'el: "u yóotsilil yéetel u k'aasil in noj táax lu'umil".

Beytúuno' j-Juáreze' suunaj tu noj lu'umil México tu k'iinil 16 ti' julio ti' 1867, ka tu yojéeltaj lúubsa'ab u muuk' le nojbail páajtalilo', ti' le k'iinilo'ob je'ela', le kaaj asab ch'a-óoltik u ma'alobil u meyaj uti'al u mu'uk'ankúunsik u noj páajtalil kaajo' tu ye'esaj ki'imak óolal. Úuchik túun u náajaltik le páajtalil le túumben jets' tuukulo'obo', pe'ets' tumeen u tuukul ajawil páajtal kaaj, le je'ela' ma' tu xu'ulsaj u xma' u'uyajil kaaj, beeyxan le li'isaj ba'atelilo'ob yo'osal u poochil páajtalil kaaj yaanti'ob ti' le jáalk'ab tuukulo'obo'.

Le beetike' tu wináalil agostoe' j-Juáreze' tu táanilkúunsubáaj u páayt'ant u yéeya'al u nuuktakil kaaj. Ka sa'at u muuk' jets'tuukulo'ob ti' le páajtal ba'atelila' tu ketubáaj yéetel óoxtul jáalk'ab tuukulo'ob: Juaréz, Sebastián j-Lerdo de Tejada yéetel j-Porfirio Díaz, u nojochil ba'atelnáal. Kex túun náajalta'ab le yéeyil tumeen Juárezo', asab ya'abchaj u k'uxtáambalo'ob tumeen tu ka'aj yéeyubáaj, beeyxan tu mu'uk'ankúunsaj u k'eexil le noj tsolts'íibil kaaj je'ex bix u tuukul yáaxile'. U ka'anal bejil k'ajóolal Juárezo' chen ti' leti' yaan, tumeen tu xíimbalkúunsaj kaaj lajun ja'abo'ob, tu'ux táan u yúuchul ba'atelil, tu'ux tu ye'esaj u yits'atil jo'ol kex mina'an mix juntúul múuch' paklan t'aan. Takxane' tu jo'osaj táanil u éejent a'almaaj t'aan, ba'ale' ti' le súutukilo' ma' yaanchaj ti' u páajtalili' tumeen le noj tsolts'íib ti' 1857o' u jets'maj ka'ach u patjo'olil a'almaaj t'aan, ts'o'okole' sajbe'entsil tumeen chéen jun molay paklan t'aan yaan ti'. Le beetike' Juárezo' u k'áat ka'ach ka je'ets'ek le Ka'anal Noj molayil A'almaaj T'aano' yo'olal u yaantal utsil

keetil. Juáreze' ikil úuchik u yéeyik u molay áantaj jo'ol póopilo'obe', tu li'isaj u k'uuxil u múuch' k'atunajilo'ob ku ka'anal óoltikuba'ob, tu'ux ku ya'aliko'obe' tu náajaltajo'ob le ba'atel yéetel j-Porfirio Díazo'. Yuum j-Benito yéetel túun u molay tusbelilo'obe' ya'abchaj u k'uxtáambalo'ob, le beetike' ch'en ichtabo'ob yéetel ya'ab p'a'ast'anilo'ob beeyxan yéetel oochel p'a'asilo'ob, beytúuno' u jáalk'abil le ts'aaj k'ajóoltbil páaybenilo'obo' máan u k'iinil u jeel tso'olol túumben páajtalil kaaj.

Le náajalila', ma' xan tu xu'ulsaj tuláakal le talamilo'obo', tumeen le mantats' ba'atelila' tu jeel kuxkíintaj le úuchben k'uuxil yaan ichil le u jaatsil lu'umilo'ob yéetel le noj lu'umo', tu'ux ja'ats le páajtalilo'ob tumeen u nuuktakil le molayo'ob tu ts'a'ob éejentbil le a'almajilo'ob chéen ichil u yutsiluba'obo'. Uti'al túun u yéemsa'al u muuk' yéetel u ts'áabal túumben tsoolil ti' le pe'eche'etalilo'oba', le molay paklan t'aano' tu táakmuk'taj j-Juárez yéetel u noj páajtalil ka tu lu'usaj le talamilo'oba'. Uláak' ba'ale', u bo'ot si'ipilil le nukuch jo'ol póopilo'obo' tu taasaj k'uuxilil. Úuchik u yilik Juárez le ba'al ku yúuchula' tu tukultaj u je'elsik le k'uuxila' yo'osal beyo' u yaantal jump'éel ma'alob bisbail, le beetik tu ja'abil 1870 tu jets'aj jump'éel u jela'anil u bo'ota'al si'ipililo'ob tu'ux le je'ela' ku sutik le Noj ajk'iin Labastidao' máax ti' e'esa'ab chíinpolil.

U noj lu'umil Méxicoe' táan u yaj-óoltik le senkech ba'atelilo'ob úucho'obo' yéetel táan u kaxtik bix je'el u jo'osik táanil u ayik'alil kaaje'. Le o'osale' le koonolilo' chún u ka'aj ch'a'abal bey jump'éel báaxlile', kex ts'o'ok u je'ets'el jump'éel kúuchilil u jáalk'abil koonolil tu xamanil kaaj, tu'ux je'el u béeytal u koonolo'ob yéetel u noj kúuchil

uti'al u jóok'ol táanil kajnáalilo'obe'. Tu k'iinil u ba'atelil u jáatspajal Estados Unidose', le piits' ku taalbal ti' Méxicoo' túuxta'ab Matamoros yéetel xan kona'ab kastelan máaybil sak lu'um, jaanlil ba'alo'ob yéetel jejeláas nu'ukulo'ob ti' u noj lu'umil Estados Unidos. Le je'ela tu beetaj u ayik'altaj Monterrey, Piedras Negras, Laredo yéetel Matamoros.

U mina'anil u ayik'alil Méxicoe' tu taasaj yayan-óolil. Uti'al u yutsil koonolil páajtal najil k'uje' ma' tu chukaj u tojol ku tukultalo', kex wa u koonolil ku yáantik u bo'otpajal u mejen p'aaxil kaaj. Tu tuukul j-Juáreze', k'a'abéetchaj u táanilkúunsa'al u jel tso'olol kaaj yéetel u jats'utskíinsa'al u kúuchil bo'olil kaaj, le je'elo'oba' yo'olal u yantal taak'inil uti'al u jo'osal táanil kaaj. U noj tusbelilo'ob j-José María Iglesias yéetel j-Matías Romeroe' tu káajso'ob u xak'al xoktiko'ob u kúuchil taak'in kaaj je'ex bix xan u p'aaxile'. Ikil úuchik u xak'altiko'ob u tojol u p'aaxil tak 450 miyones yéetel úuchik u yiliko'ob bix je'el u náaksiko'ob tak 84 *tumeen* kex yéetel u p'eekil le p'aax ti' le nojbail páajtalilo', tu jets'o'ob u túumbenil u tsol k'iinil bo'olo'ob. Takxane' chúun u li'isiko'ob u taak'inilo'ob, ichil le ba'al je'ela', náaksa'ab xan 20 000 k'atunajilo'ob. Tu ja'abil 1870e', Romeroe' tu náajaltaj u chichankúunsa'al u k'eexilo'ob le kúuchil taak'in kaaj ichil le jáalk'abil ba'atelo', beeyxane' yanchaj ti' jump'éeel sáasil tuukul yo'olal buka'aj taak'in ku yokol yéetel ku jóok'ol, tu'ux yéetel le je'ela', tu yáax beetaj jump'éeel u tsol ts'íibil taak'in noj kaaj.

Juárez je'ex juntúul ma'alob jáalk'ab tuukule', tu táan-óoltaj u jóok'ol táanil yéetel u ma'alobil xíimbal kaaj, tu yóotaj u jo'os yo'okabil le jejeláas kúuchilo'oba': u jel bixil u meyajta'al taak'in, k'uben t'aano'ob (ichil le je'ela' ti'

yaan u nu'ukulil túuxtaj t'aani', bejilo'ob yéetel xchimes k'áak'ob) beeyxan le túumben kajkúunajil sak wíiniko'obo'. Uláak' ba'ale', ma' chéen tu éejentaj u múuch' meyaj taak'in xamanamericanai', beeyxane' tu k'ajóoltaj le k'axt'aanil u joronts'íibtmaj uti'al u máak'anta'al le xchimes k'áak' tu kaajil Veracruz tak Méxicoo'. Beytúuno' Romeroe' (u noj tusbel j-Juáreze') tu yayan-óoltaj u je'ets'el jump'éeel kúuchil li'isaj taak'in ti' le noj lu'umila' yo'osal u béeytal u ts'áabal u tojol taak'in, chen ba'ale' u mina'anil u páajtalile' ma' tu cha'aj u beeta'ali', tu'ux yaanchaj u chíimpoltik u meyajil le noj kúuchil li'isaj taak'in yaan Londres, México yéetel noojolmericao'.

Beytúuno', Juárez yéetel u ya'abkach xíimbal kuxtal yaan ti'e' tu mu'uk'ankúunsaj u jo'osik táanil le xookilo'. Tu chúunbalile' tu ye'esaj u k'a'ana'anil u táanilkúunsa'al le xookililo' tumeen u ma'alob bejil uti'al u náajalta'al uts kuxtal, beeyxane' u béeytalil u táakbesa'al le máasewáal kaajilo'obo' yéetel u ts'aik ti'ob jump'éeel kúuchil tojil te' kaajilo'. Tu ja'abil 1867 tu ts'áaj k'ajóoltbil jump'éeel a'almajil tu'ux ku táakmuk'tik u mina'anil u bo'olil yéetel u jach k'a'abéetil le xookilo', beeyxane' ti' le k'iinilo'ob je'elo', tu jets'aj le Noj najil xook Nacional Preparatoriao'.

Uláak' ba'al chi'ichnakúuntike' leti' le u jets'bisbail Méxicoo', tumeen le ba'atelilo'obo' tu beetaj u náachtal ti' Gran Bretaña, Francia yéetel España, chen ba'ale' tu yilaj talamil yéetel le táanxel kaajilo'obo'. U mina'anil u bixil u t'aano'ob yéetel u náachililo'obe' tu beetaj ma' u yantal jump'éeel ma'alob bisbail ichil le noj lu'umil kajkúunsano'ob tumeen le sak wíiniko'obo', beeyxane' yaanchaj ti'ob talamil tu xuul kaajil Guatemala; le o'osale', Juárez' tu kaxtaj

bix u beetik yo'osal ma' u xóot'ol u ma'alob bisbail yéetel Estados Unidos. Beytúuno' kex yéetel u jejeláas talamilo'ob yéetel u xma' áantajil le noj kaaja' asab uts u biskuba'ob. U jeel bix ts'aaj meyaj le naats'il kaaj yéetel u ts'o'okol le ba'atelilo' tu taasaj náach meyajil yéetel tu ye'esaj bix u náajalta'al lu'umilo'ob yéetel taak'in. Chen ba'ale' yaan ka'ap'éel talamil ichil le ka'ap'éel noj lu'umilo'oba': u máanil xma' jeets'el wíiniko'ob tu xuul le kaaj yéetel u yayantsilo'obo'. Juárez yéetel Lerdoe' ma' tu ch'aj-óolto'ob le yáax talamilo' tumeen leti'obe' ma' tu yóotajo'ob ka máanak le xamanamericanos'ob bey "ajk'ochano'obe". Yo'osal túun le je'ela' Juárez' tu kaxtaj bix u beetik yéetel le yayankilo'obo', beeyxane' tu éejentaj uti'al ka yanak jump'éel múuch'il ichil le ka'ap'éel noj lu'umilo'ob uti'al u yila'al le jejeláas talamilo'obo'. Ichil le je'ela' tu yilaj u jo'osik táanil u talamilo'ob Norteamérica, chen ba'ale' ma' tu táan-óoltaj xan u talamilo'ob Méxicoi'. Beytúuno' tu ja'abil 1869 yaanchaj jump'éel u páajtalil u ma'alob bisbail México yéetel ka'ap'éel túumben noj lu'umilo'ob: Reino ti' Italia yéetel u molay k'axt'aanil xamanil Alemania.

Úuchik túun u k'uchul u yéeya'al u nojochil kaaj tu ja'abil 1871, kex ma' na'ak u yuumil k'ajóoltik Don Benitoe', páajchaj uka'aj yéeyikubáaj. Díaz túune' yaachaj tu yóol úuchik u lu'usa'al u muuk' tumeen Juárez, le beetike' tu jo'olintaj *Plan de la Noria* tu k'iinil 8 ti' noviembre, "u ma' páajatalil ka'a yéeyil". Beytúuno' kex ya'ab u ma'alob bisbail yéetel táanxelil mejen kaajo'obe', istikia úuchik u bin u mu'uk'antal le tuukul ku taasika' yéetel xane' u nuuktakil jo'olpóopil *juaristaso'obe'* yanchaj u éejentiko'ob.

Le beetike' u táan-óol meyaj Juárez ti' le kuuch u k'amajo' tu ts'áaj ti' u páajtalil u ts'o'oksik u ts'ook meyajil yaanchaj tu tuukulo', kex yéetel talamilo'ob yaanchaj ti' tu toj-óolal. Tu ja'abil 1872 ti' u k'iinil 18 ti' julioe' sa'at u kuxtal Juárez kulukbal tu noj k'áanche'il páajtaj.

Je'ex bix u ya'alik u noj tsolts'íib kaaje', Lerdo, u nojoch jala'achil u ka'anal múuch'il t'aane', máan tu k'ab u meyajil u éejenta'al a'almajilo'ob yéetel tu ts'áaj jump'éel bo'ol si'ipilil tu'ux ka xu'ulsa'ak u éejenta'al *La Noria*. Uti'al u séebtale' tu páayt'antaj ka beeta'ak yéeyil, tu'ux na'aksa'ab u k'aaba' tumeen ya'abkach máako'ob. Leti'e', je'ex bix Juáreze', yaan ma'alob tuukul ti' le beetike' tu jets'aj tuka'atéen le Ka'anal Noj molayil A'almaj T'aan tu'ux tu sutaj le a'almaj t'aano'ob ti' u noj tsolts'íib kaajo'. Ti' le ba'alilo'ob yaan u yil yéetel k'ujo', ma' tu ye'esaj jump'éel nojoch oksaj-óoli' le meentik túun tu jo'osaj le múuch'najil k'ujo'ob k'ajóolta'an bey *Hermanas de la Caridad* kex yaan ti'ob u ma'alob tuukulil áantaj. Je'elo', le "ma' uts yila'al ajk'iino'obo'" tu sutaj je'ex bix jump'éel u kúuchil ba'atelil ku ts'aik u muuk'il ba'atelilo'obe', tu'ux tu nupubajo'ob le Yaquis ti' Cajeme yéetel u múuch'il le sajbe'ensil j-Manuel Lozada ti' Tepic, kíinsa'an tu ja'abil 1873. J-Lerdo xane' tu yilubáaj yéetel u wóol meyajnáalo'ob tu kaajil México yaan ba'ax u yilo'ob yo'osal senkech mu'uyaj ba'atelil yanlaj ichil meyaj nook'o'ob yéetel meyaj páan léeleets' lu'umo'ob, takxane' u maanil koonol tu'ux ku k'áatiko'ob ti' j-Lerdo ka meenta'ak u xchimesil k'áak' ku k'áatbes México tak Estados Unidos, chen ba'ale' letie' ma' tu jach ch'a-óolti' kex túun u jaajile' mix úuchak u ts'áaj k'ajóoltbil le xchimesil k'áak' ku péek Veracruz tak México tu ja'abil 1873.

Beytúuno', u bin u k'iinil u ka'aj yéeya'al u nojoch jala'achil kaaje' tu taasaj k'uuxilil. J-Lerdoe' u k'áat ka'ach u pulubáaj yéeybil tuka'atéen, chen ba'ale' j-Díaze' ma' tu pa'ataj u yúuchul le yéeyila' ka tu táanilkúunsubáaj u ts'áaj k'ajóoltbil le tsolt'aan *Plan de Tuxtepec*, táanili' túun u takik u pool Lerdo "tu'ux ma' tu chíimpoltaj tu beelil le tsol ts'íibil kaajo". Díaz túune' tu beetaj beya' tumeen tu ch'a'aj na'at ti' le yéeyilo'ob máaniko' yéetel le tsol ts'íibil ti' *La Noriao*'. Tu pa'ataj xan u náayal u yóol Lerdo ikil úuchik u táakpajal tu yéeyil Oaxaca yo'osal u beetik jump'éeel múuch'il tu paach. Ki'imak u yóol j-Díaz tumeen áanta'an tumeen le noj lu'umilo', bin xíimbal Browsville tu ja'abil 1875, tu'ux tu páayt'antaj u noj jala'achilo'ob yéetel u jo'olil k'atunajo'ob ku much'ikuba'ob ti' le ba'atelil ku jo'olintiko'obo'. Chen ba'ale' le ba'atelila' chúun xamanil yéetel Oaxaca, tu'ux tu k'exaj u tsol bixil meyaj, tu ya'alaj u ts'aik e'esaj ju'unilo'ob yéetel chíimpolil ti' k'atunajo'ob wa ku nupuba'ob yéetel leti', le je'ela' tu taasaj u ya'abtal u kúuchil ba'atelil.

U jo'ol póopil k'atunajo'ob j-Mariano Escobedoe' tu sajakúuntaj le xma' u'uyaj t'aano'obo' yéetel beeta'ab le yéeyilo'ob ti' septiembre tu ja'abil 1876, tu'ux ka'aj ka'analkúunsa'ab u k'aaba' Lerdo. Úuchik u yúuchul le je'ela' asab na'ak u k'uuxil le *tuxtepecanoso'obo'* tumeen u noj jala'achil tojil j-José María Iglesiase' ma' tu táan-óoltaj le ookol beeta'ab ti' le yéeyilo'obo', le beetike' chúun le ba'atelil te' Salamanca'. Beytúuno' Iglesiase' ma' ya'ab áantaj tu k'ami', chen ba'ale' le ba'atelil tu chúunsajo' tu yáantaj u ba'atelil j-Díaz, tu'ux u noj jo'olil k'atunajo'obe' tu yéensaj u muuk' u kaajil Tecocac tu k'iinil 11

ti' noviembre. Ikil túun úuchik u púuts'ul Lerdoe' yaanchaj jump'éeel xe'ek' tuukulil, tumeen le nojoch jala'achilo'ob u ejéentmajo'obe', Iglesiase' leti' náajalt le noj jala'achilo', le o'osale' yaanchaj u ka'aj k'axt'anta'al ichil le k'a'atúul báaxal táambalo'obo'. Díaz túune' tu ya'alaj u éejentik chen junsúutuk u noj jala'achil Iglesias chéen wa ka u jats le noj múuch' paklan t'aan ichil le ka'ap'éeel jaatsilo' beeyxan yéetel wa ka u k'am u nojchilil u molayil ba'atelil. Ikil túun ma' éejenta'ab u yayan-óolil j-Díaz tumeen Iglesiase', leti'e' tu kaxtaj u bixil u jets'kubáaj tu noj lu'umil México, tu'ux tu k'iinil 23 ti noviembree' tu náajaltaj México yéetel u yáantajil jump'éeel molay k'atunajo'ob. Chen máan jump'éeel biixe', ka ojéelta'abe' leti' u noj jala'achil u noj lu'umil México.

U XAANIL JETS' KUXTAL PÁAJTALIL KAAJ

Le wakp'éeel yéetel chúumuk *míiyon* máako'ob yaanchajo'ob tu nojlu'umil Nueva Españae, suunaj bey jump'éeel lu'umil tu'ux ku páajtal u ts'aik jets't'aanil ich 1821e', p'aatal ka'ach bey jump'éeel noj múuch' yéetel jejeláasil kaambalil je'ex tak u kúuchil k'ujo'obe' tu'ux jach chéen junp'íit máak ku t'anik kastelan t'aan. Jejeláas ti' le wíiniko'obo' u yilmajo'ob buluk ja'abo'ob yo'osal u k'aasil loox ichil kaaj yéetel tu tukultajo'ob bix u taal u máan asab k'aasil 300 ja'abilo'ob tu'ux kun taalbal ya'abkach k'eexil ti' le kuxtalilo'. Kex le noj jáalk'ab tuukulil tu taasaj túumben t'aanilo'obo', tu jaajile' ya'abchake' láayli' leti' uk'áat u ya'al ichil le kaajo'. U náak' meyajil kaaj yéetel Españae' tu beetaj u p'ilik u

yich wíinik yo'osal le tuusil ku beetiko'ob le túumben kuxtalil kaajo'.

Tu k'ab meyaj Iturbidee' kanp'éel *miyones* yéetel uláak' táanchumuk kanti'its lu'umil yaanchaj tu chúumukil yéetel tu noojol uti'al junp'íit wíiniko'oob tu'ux mixtáan u páajtal u líik'ilo'ob ka'anal tu yo'osal loobilta'an tumeen u yik'el k'oja'anil yéetel ba'atel, beytúuno' tu chúumukil le jach chowak p'iisil k'iino' k'ucha'an chéen ukp'éel miyones wíiniko'ob yéetel tu ja'abil 1870e' j-k'uch bolom miyones. Bey túuno', le noj kaajil ku chukik u kan jaatsil míiyon ti' kajnáalilo'ob tsaypachta'an tumeen u kaajilo'ob Puebla, Guanajuato, Querétaro, Zacatecas yéetel Guadalajara. U mina'anil u bixil u kajkúunsa'al le lu'umilo'ob yano'ob te' noojolo', u k'eexil u páajtalil kaaj yéetel le táanxel loobilo'obo' leti'ob beet u mina'antal lu'umilo'ob: Guatemalae' tu tselubáa tu ja'abil 1823; Texase' tu jáalk'abtubáa ichil 1836; Estados Unidose' tu náajaltaj Nuevo México yéetel Alta California tu ja'abilo'ob 1846 yéetel 1847, ichil 1853 j-ko'on le Mesillao', beytúuno' jáatspaj le lu'um tak 1 972 546 km² ti' le ja'abilo'. 19 nojlu'umil, kanp'éel noj ka'anti'its lu'umil yéetel jump'éel lu'umil jo'olpóopil suunaj bey 28 noj lu'umil yéetel jump'éel distrito federal tu ja'abil 1869.

Ka'alikil yaanchaj káajbalilo'ob, le jáalk'abilil yéetel le túumben kuuxtalilo' tu loobitajo'ob le kajnáalilo'obo'. Le ba'atelilo' tu cha'aj u xa'ak'kubáa máasewáalo'ob yéetel sak wíiniko'ob. Le yo'osal túune', le keetilo' chéen p'áat tu yayantuukul wíinik tumeen ma' páatak u xu'ulsa'al le ootsililo', su'utsil ti' le máaxo'ob taak u ch'aiko'ob u taak'in kaajo'. Beytúuno', tuláakal máak loobilta'ab tumeen le túumben a'almajilo'obo'. Yaanchaj u pe'echajta'al ba'alo'ob

yaan u yil meyajil k'áax yo'osal le sajakil kuxtalilo'. U p'atik u meyaj máake' tu beetaj u búulul ya'abkach u jobonil léelem tunich lu'um kona'ab wa tu múuch'kinsuba'ob yéetel taak'in ku taalbal táanxelil. Ikil úuchik u k'uchul le ba'atel jáalk'abililo', le u ts'ap ju'unil kaajo' tu beetaj u sa'atal u séeb yéeyil meyaj yéetel túun u yayan óolal ka bo'ota'ak ti'ob úuchben meyaj ku táan óoltiko'ob wa ka jel ts'áabak ti'ob meyaj, beytúuno' le máako'oba' tu ts'áaj muuk' ti' le túumben mek'tanmailo'. Le ajxookilo'ob, yéetel wa jaytúul ajts'aako'ob beeyxan ajk'ulelo'obe' táakpajo'ob u mu'uk'ankunso'ob le meyajila'. Le o'osale' u p'at meyaj ayik'al wíinik yéetel u a'alma' t'aanil le múuch'ilo' tu cha'aj u máan táanil le kastelan wíiniko'ob ichil le kaajo'.

Le meyajil máako'ob ti' páan lelets'lu'umo' tse'el ti'ob tuláakal le tojbe'enil ts'aaba'an ti'ob ka'acho', ba'ale' ts'áab asab ma'alob meyajil ti'ob tumeen le kastelan máako'obo', takxane' u j-k'usil ki'ikelem yéetel ma'alob nook'o'obe' tu k'askúuntaj u meyaj le úuchen kúuchil tu'ux ku pa'atal nook'o'. Uláak'o'ob ti' le kaajo' yaanchaj u beetiko'ob le ba'ax ku taalbal ka'alikil u máan le k'iino'obo', beeyxane' le k'aak'as wíiniko'obo' ku ch'anú'uktiko'ob tuláakal k'uuxil yéetel ba'atel uti'al u ch'aiko'ob kex wa jayp'éel ba'alo'ob ku k'a'ana'antal ti'ob.

Le oksaj yum k'ujo'obo' tu yaaj óoltajo'ob úuchik u pe'echa'ta'al u tuukulo'ob tumeen le ba'atel jáalk'abilo', tu súutukil xan tu'ux ku káajal u p'a'atal u tuukulil kastelan okol k'uj yéetel uti'al u meyajta'al. Uláak' ba'ale', ch'a'ab bey báaxal u tuukul le múuch' oksaj k'ujo'ob tumeen le jejeláas mek'tanmailo'obo' ka éem ichil kank'aal ja'abo'ob jejeláas bo'olilo'ob, ba'ale' lajun noj ajk'iin yéetel 177

a'almaj t'aanil najil k'uj láayli' ku yaantal ti'ob le náajalilo', tu ja'abil 1825 le múuch' ajk'iino'ob uts yaniko'ob yéetel ma' uts yaniko'obi' ti' (p'aatalo'ob chéen 3 500 *ajk'iino'obo'*) kuxukbalo'ob yéetel talamilo'ob kex túun u tsaypacho'ob ku yaaj óoltiko'ob mejen bo'olo'ob.

Chéen le molay k'atuno'ob áanta'abo'ob tumeen le paklam ba'atelilo' yéetel le éentas meyajil tuukulo'. Tu yo'olal mix máak yaan u ts'áaj taak'ine' p'áat 30 000 ti' 75 000 ajk'atuno'ob tu ja'abil 1821, le je'ela' jach mina'an uti'al u yutsil u kanáanta'al u meyajil kaaj. Le beetike' u jaatsil le ajkanáan kaajo'ob kuxa'an ti' u páajtalil kaajil, tumeen tu bin u ka'anatal u meyajil ikil u táakpajal ti' ba'atelilo'ob, le o'osale' le ajmeyajil je'ela' ma' páajchaj u jéets'el je'ex bin jump'éel ka'anal xookile', yéetele' jach ya'abchaj u jo'ol póopilo'ob k'atuno'ob ti' le junp'íit kanáan kaajilo'obo'. Uchik túun u káajal le ba'atel jáalk'abilo', chúun u bo'otalo'ob chúunk'in, le beetik tuune' junp'íit ba'ale' taak u jóok'olo'ob te' múuch'il ajk'atuno'obo', le beetik xane' u nuuktakilo'ob le ajkanáan kaajo'obo' ku kaxtiko'ob uláak' máako'ob taak u táakpalo'obi'.

Le túumben miatsilo'ob yéetel u máank'inilo'ob kaaj, u k'áat u ya'al chíikulal túumben páajtal meyajje' taakchaj u keeto'ob yéetel le máank'inal k'ujo'obo', le beetike' jujunp'ítil úuchik u bin u p'áatal. U jaajile' tu'ux asab chíikpaj k'eexil le ka'aj jk'uch le sak wíiniko'obo' te' jáalja'ob yéetel te' k'íiwiko'ob yaan te' noj kaajo'obo'. Je'el túuno' u k'uchul cheemo'obe' ma' chéen tu taaso'ob ba'alo'ob jaantbili', beeyxan túumben ba'alo'ob yéetel tuukulo'ob, je'ex bix xan yaanchaj u séebil a bin Estados Unidos wa Europae'. Le túumben kúuchil tusbelilo' tu yéemsaj u xaanil u bin

máak way nojlu'umile': México tak Veracruzé' ku bisik tech ukp'éel k'iino'ob uti'al a k'uchul, wa tak Guadalajarae' ku bisik tech óoxlajun k'iino'ob yéetel wa tak Santa Fee' jump'éel wináal.

Le oksaj óol ku taasik le sáasil ka'anal tuukulo' tu ts'áaj táanil le xookil uti'al u yutskíintik le k'aaso'ob tu nojlu'umil Méxicoo'. U ka'ansaj xookil le kajtalilo' p'a'at tu k'ab le múuch'il paklam ka'ansajilo', chúunsa'an tu ja'abil 1822 tumeen le ka'anal xookilo'obo'. Beeyxan k'uucho'ob táanxelil ajka'ansajo'ob uti'al u ka'ansiko'ob xook wa u ts'a'ob u najil xook. Chen ba'ale', le nukuch najil xooko'obo' p'a'at pachil u tuukulo'ob yéetel k'e'exo'ob tumeen ka'anal kastelan tuukul, takxane' tumeen u kúuchil miatsil ku taalbal ti' u tuukulil u yéeyil meyaj jo'olpóopil, beytúuno' u tuukulile' u ka'ansiko'ob le máako'ob taak u yokolo'ob tu chúumukil le jach chowak p'iisil k'iino'.

Le ju'unil p'is k'iino'ob yaan ti'obo' tu ts'a'ob k'ajóoltbil úuchben yéetel túumben noj páaybeno'ob. Le a'almajan kaaj chúunsa'an 1808 yéetel le túumben noj ts'íibil méek'tanmailo' tu séebkunsaj u jo'osal páayben kaaj yéetel ju'unilo'ob ku ts'aik k'ajóoltbil ba'alo'ob ku yúuchul ichil kaaj, tu'ux ku xo'okol yéetel ku múuch' u'uyal tu kúuchil k'os tso'otse'ol, tu kúuchil kajue yéetel k'íiwiko'ob. Le k'áat óol a'almaja' tu ye'esaj u muuk'il xan ti' le k'aylajo', ila'an tumeen j-Servando Teresa de Mier, j-Carlos María de Bustamante, j-Lorenzo de Zavala, j-José María Luis Mora yéetel Lucas Alamán. Le ts'íibo'ob túuno' yaan u mu'uk'ankúunsa'al uti'al u yutsil k'eexil meyaj ichil kaaj ku ye'espajal tu meyaj j-José Joaquín Fernández de Lizardi, j-Manuel Eduardo de Gorostiza yéetel j-Fernando Calderón.

Ma' je'ex le yits'atilo' tumeen xaanchaj u jóok'ol táanil, kex túun ts'aab ti' xooknáalo'ob u taak'inil u xooko'ob Italia wa Alemania tumeen u jo'olpóopil le noj lu'umilo'.

Beytuno' u jaajil k'eexile' yaan u k'uchul tu chúumukil le jach chowak p'iisil k'iina' tu'ux jéets' u jela'anil tuukul te' kaajo'. Le najil k'ujo', tu pe'etaj u jo'olil u beet utsil ti' kaaj yéetel le ba'atelil jáalk'abilo', le je'ala' ucha'an tu k'iinilo'ob le ajawo'obo', takxane' luk' tu k'ab u ju'unil le sijnáalo'obo', le máako'ob tsoka'an u belo'ob yéetel le máako'ob kimeno'obo', bey je'ex le utsilo'ob yéetel le túumben k'eexilo'obo'. Tuláakal le ba'al je'ela' tu je'elsaj u ts'aabal áantajil ti' le kúuchil ts'aako'obo', najil xooko'ob yéetel kanáanil naajilo'obo'. Ya'abkach kúuchil ka'ansaj k'ujilo'ob ju'uta'ab uti'al u ts'a'abal chéen yaanal ba'alo'ob yéetel le taak'in ku náajalta'al ikil u ko'onol le ba'alo'ob yaan tu k'abo'ob ka'acho'. Úuchik u ts'a'abal wa jayp'éeel najil k'ujo'ob ti' le ma' katolikoso' yaanchaj asab ba'atelil yéetel k'eexil. Kex ma' sa'at le kúuchil ka'ansaj k'ujo'obo', le u ka'ansajil kaajo' p'áat ti'ob u asabil le túumben tuukulilo'.

Le mantats' ba'atelil a'almaj kaajo' tu beetaj u meyaj le máako'ob ka'anal u tuukulo'ob ku taalbalo'ob asab ti' ts'aaj ojéeltbil t'aano'ob, tu'ux ku máanchi'itiko'ob ba'alo'ob páayben u yojélta'al tumeen le kaajo' yo'osal bix u meyajil le jo'olpóopilo'. U Meyajil ts'aaj ojéeltbil t'aane' tu taasaj jump'éeel ch'intuukulil yo'osal le jejeláas talamilo'ob ku máasiko'ob le kaajo'obo', le o'osale' le ka'anal tuukul máako'obo' tu ts'a'ob k'ajóoltbil asab ts'íibo'ob tu'ux ku t'aan yo'osal le múuch'il kaajilo'. Le beetike', j-Manuel Payno, asab k'ajóolta'an bey ajts'íibe', tu xak'altaj yo'osal le u p'aax le múuch'bail kaajo', le k'ax t'aano'ob yo'olal

koonolo' yéetel le túumben tuukul ku bin u jéets'elo'; Takxan úuchik u beetik j-Miguel Lerdo de Tejada ti' le koonol yéetel xan u taak'in le kaajo', j-Melchor Ocampoe' tu ch'a'aj u yil le talamilo'ob yaan ichil u najil k'ujo'ob yéetel le noj lu'umilo'. Le beetike' tu ja'abilo'ob 1860 yéetel 1870 le múuch' ts'aaj k'aajóoltbil t'aano' yaanchaj u muuk' yéetel le jo'olpóopilo'ob u ch'aj-óoltmajo'ob le jáalk'abilo', beeyxan ku chíimpoltiko'ob ikil le senkech ba'alo'ob u ye'esmajo'obo', tu'ux ku k'amiko'ob je'ex bix "kanp'éeel páajtalil kaaje".

Le paklam ba'atelilo' tu beetaj u ch'a'anukta'al tumeen le túumben k'ex tuukulo'ob uti'al u je'ets'el u ma'alobil kaajo' yéetel uti'al u yoksa'al ka'ansajil yéetel meyajtsilil, je'ex bix jump'éeel bejil uti'al ma' u ka'aj úuchul jaatsil ichil wíiniko'ob. Beytúuno', ikil u ka'aj ch'a'abal u noj kaajil Méxicoe', u tusbel jo'olpóopilo' tu táanilkúunsubáa u ye'es jump'éeel tsool meyajil ti'le kaajo', tu'ux ku chíikpajal tu a'almaj t'aanil 1867 yéetel 1869, tu'ux ku jo'osik táanil le ka'ansajilo' beeyxan tu'ux tu li'isaj jump'éeel e'esajil najil xook ti' táankelem wíiniko'ob: Escuela Nacional Preparatoria. Ichil túun le je'ela' ch'a'anukta'ab u meyajil tsuk tuukul ti' j-Augusto Comte yo'osal u xu'ulsa'al le suka'an ka'ansajile', tu'ux xan ku tso'olol le ka'anal tuukulo'ob bey jump'éeel jaajilil ma' je'ex ka'achil le tuukulo'ob ku tasik le najil k'ujo'ob yéetel le wíiniko'obo'. Yéetel le je'ela' ku pa'atal u k'expajal u tuukul le túumben jo'olpóopilo'obo'. Juárez yéetel Lerdo túune' ma' tu pa'ato'ob u k'exiko'ob le a'alamajo'obo', letio'obe' tu óoxmuk'ankunso'ob u yaantal najil xooko'ob. U jaaj-óolil j-Juaristas ku oksaj-óoltiko'ob le tuukul ku taasiko'ob yéetel ku k'exik u tuukul máasewáalo'obo' tu taajsaj ya'abckach

paklamil ikil táan u yúuchul le je'elo', ikil túune' u je'ets'elil ts'uuk tuukul ti' le táankelem yéetel le ka'anal xooko' tu taasaj jump'éel ba'atel tuukul tu k'iinilo'ob le jel beetilo' yéetel le *porfiriato'o'*, tumeen ya'abkach jáalk'ab wíiniko'ob ma' uts tu t'áano'ob u pe'eche'eta'al u tuukulo'obi'.

Beeyxane', u táakpajalil francesae' tu li'isaj jump'éel tsol tuukul tu'ux ken u taas k'expajalilo'ob ti' le jejeláas miatsililo'ob, e'esajilo'ob, ts'íibilo'ob yéetel paaxilo'obo'. J-Ignacio Manuel Altamiranoe' leti' yáax chúuns u yoksik yéetel u tsikbalil ki'ichkelem ts'íibo'ob beeyxan u pikju'unil Túumben síijil tu'ux tu ts'áaj páajtalil ti' aj-ts'íibo'ob, aj jáalk'ab tuukulo'ob yéetel ajk'aaxal tuukulo'ob, je'ex bix j-Manuel Payno, j-Ignacio Ramírez, j-Guillermo Prieto, j-José j-Tomás de Cuéllar, Vicente Riva Palacio, Francisco Pimentel, José María Roa Bárcena yéetel j-Anselmo de la Portilla. Le je'elo'oba' tu taasaj u jéets'el jejeláas najil múuch' meyajo'ob, je'ex la *Sociedad Mexicana de Geografía yéetel Estadística*, le *Liceo Mexicano yéetel la Academia Mexicana de la Lengua*.

Le u yaabilta'al noj lu'umil tu beetaj u jóok'ol táanil le néen óol ts'íib tuyu'sal kaaj yéetel le k'ajlayo', tu'ux jo'op' u k'u'ubul ya'abtakil. U xookil le k'ajlaya' asab ka'anachajij yéetele' yanchaj u mu'uk'ankúunsa'al u jéets'el u bixil u kuxtal kaaj, le o'osale' káaj u jóok'ol le túumben ts'íibo'ob ti' u k'aylajil kaaj. Le ajk'aaxal tuukulo'ob je'exo'ob j-Francisco de j-Arrangoiz, j-Manuel Orozco y -Berra yéetel j-Joaquín García Icazbalceta, beeyxan jáalk'abil tuukul wíiniko'ob Guillermo Prieto yéetel j-Vicente Riva Palacio, leti'ob tsolik le k'ajlay páajtalil kaajo'. Ichil túun u sáasil tuukulo'ob ku chinik u xooko'ob tu bejil le ba'alo'ob ku yúuchul ti'

le suutukilo' wa ikil u xak'altiko'ob yéetel u yiliko'ob le ba'axo'ob ucha'ano'ob te' kaajo', ka'alikil táanil wa tu ts'ook u k'uchbal sak wíiniko'ob.

Úuchik u náajalta'al jump'éeel buule', u kúuchil kaambal San Carlose' túumbenchaj tu k'iinilo'ob ba'atelil yéetel Estados Unidos, tu'ux le patjo'olil k'abo' káaj u líik'il tuka'aten. Juáreze' tu ka'aj patk'aabataj Bellas Artes, tu'ux le ajpatk'ab Manuel Vilaro' yéetel le ajboono'ob Pelegrín Clavé yéetel Eugenio Landesioe' tu ye'eso'ob u jejeláas u bixil u meyaj sak wíiniko'ob. Ma' xáanchaj ka'aj jo'op' u meyajo'ob yéetel le jejeláas bixil meyajo'. Beytuno', le oochelo'ob yaan ba'al u yilo'ob yéetel k'uje' k'e'exo'ob yéetel túumben oochelo'ob yo'olal miatsilil yéetel k'ajlay, ichil le je'ela', u táabsaj óochel ti' tunich yéetel báaxalt'aan suunajo'ob bey u nu'ukulil u loobiltiko'ob u bixil u meyaj kaaje'. Beytuno' le oochel uti'al José María Velasco yaan ba'ax u yil yo'olal miatsil tu noj lu'umil Méxicoe', bíin asab k'ajóoltak. Ikil u bin u beetiko'ob le ba'alo'ob ku bin u ye'esa'al ti'obo', u jaats le ajpatjo'ol tuukulo'ob ku booniko'ob oochelo'ob yo'olal sukbe'enile' ti' yaano'ob j-José María Estrada yéetel j-Hermenegildo Bustos. Uláak' ba'ale', áanta'ab le patk'ab yo'olal le tunich wíinkilal ti' le nukuch máako'ob k'ajóoltano'obo', le je'elo'oba', leti'ob bíin u táabsa'alo'ob ti' jejeláas u táankabil kaaj. Le tuukul patjo'ol k'as lúub tu yáax k'iinilo'ob jalun ja'abilo'ob páajalil kaaj (lajun ja'abilo'ob noj lu'umilo'ob), tu'ux chéen béeychaj u máak'anta'al le Teatro Nacionalo', jujump'éeel kúuchil koonol k'íiwik yéetel kúuchil bo'olal si'ipil, tuláakal le je'ela', béeychaj yo'olal tumeen u k'ajóolaj j-Javier Cavallari yaan ba'ax u yil ts'u'uts'u'uy nu'ukulo'ob meyajil.

Le paaxilo' káaj xan u jóok'ol táanil. Le múuch' ajpáaxilo'ob, chúunsa'an tu ja'abil 1866, le ka'aj jéets' le túumben tuukulila', tu k'amaj u kúuchil u paax ti' u najil xook, tu'ux tu ts'áaj xook, u'uy-cha'anbil paax yéetel tsool meyajilo'ob. Beytuno', j-Aniceto Ortegae' yaan u taal u p'áatal bey u noj e'esajil paaxe'.

U páajtal u tukulta'al le u yaabilata'al noj lu'umo' tu táakmuk'taj u jóok'ol táanil u tsool ts'íibta'al tuláakal le ba'alo'ob ilbilo'ob ku taasik le túumben noj lu'umilo', le je'ela' tu taasaj k'áat-óolalil uti'al u xak'alta'al u lu'umil yéetel ba'alo'ob ku yáantik u ayik'altal kaaj. U ka'anal óolil jets'k'ajóolal yéetel ts'uuk tuukule' tu li'iso'ob u muuk', tu'ux páaybenlaj u ya'abkúunsa'al yéetel u takmuk'ta'al u ka'ansajil ikil úuchik u k'a'alal le úuchben najil xook ti' 1865o'.

Le ka'anal xaak'al jets'k'ajóolalo' mu'uk'ankúunsa'ab tumeen u meyajil ajts'aako'ob, ajxookna'atsil lu'umo'ob, ajxook yóok'ol kaabo'ob yéetel ajxook-iik'elo'ob, jo'osa'an táanilo'ob tumeen Molay tsuk tuukul, ki'ichkelen ts'íib yéetel yits'atil ti' México (1864-1869), tu'ux mu'uk'inkúunsa'ab u xíimbal máako'ob ka'analtak u tuukulo'ob ti' le úuchben miatsilo'. U e'esajil k'ex t'aanilo'ob yéetel u ts'íibilo'ob ti' le *Boletín de la Sociedad Mexicana ti' Geografía yéetel Estadísticao'* tu jets'aj u meyajil kex máan ya'abach k'iino'ob.

Le ka'anantsil meyaj chúunsa'an tu káajbal jach chowak p'iisil k'iin XIX, tu talam loobiltaj le kaajo'. Tu'ux le múuch' áantajil kaajo' sa'at ikil úuchik u yokol le túumben tuukulo'obo', tu'ux xan tu jaajile' tu káajsa'al u kuxkíinta'al u páajtalil le kaajo'. Yéetel u k'eexil le sukbe'enilo'obo', u bixil u

kuxtal kajnáalo'obe' jela'anchajij, ba'ale' láayli' yéetel u k'aas bisbaile', leti'obe' k'ajóolta'ano'ob bey "la bola", beeyxane' yéetel u múuch' meyaj máakilo'ob ku bisiko'ob táanxelilo'obe', ts'o'okili'e' u t'i'it'ko'ob u kastelan t'aane', tu'ux xan ts'o'ok u je'ets'el najil xooko'ob uti'al u ka'ansajil le kastelan t'aano'.

97

Beeyxan u pe'eche'etal u muuk' le jejeláas kaankambal tuukulo'ob kaaj yéetel u lúubul k'atunajilo'ob ti' le mantats' k'aak'as-óolil ku k'amiko'ob tu k'ab sak wíiniko'obo' tu p'ataj u chíikulali'. Tu yo'olal le je'ela' le kajnáalilo'obo' yaanchaj ti'ob k'aak'as tuukul yéetel yaanchaj u p'ilik u yicho'ob, tu'ux ma' u p'atmajo'ob paachil le oksaj-óolil ti' u jóok'olo'ob táanilo'. Ka'anal óol ti' le páajtalil kaaj yéetel le jáalk'ab tuukulo', le kajnáalilo'ob ku yayan-óoltiko'ob le jets'óolal yo'olal u ma'alob kuxtalo'obo', tu'ux u tuukul letio'be' u méek'iko'ob yéetel u jets'-óoltiko'ob jump'éel túumben meyajil éentas ka ts'áabakti'ob le tsoolil yéetel le ma'alob kuxtalilo', tu'ux j-Porfirio Díaze' jach ma'alob tu yich tumeen u yojel ba'axo'ob u tuukulil u ts'íibolal lekéen u taas ti' le kaajo'.

T'AANILO'OB UTIA'AL U SU'UTUL ICH MAAYA
 KASTELAN T'AANO'OB TI' LE A'ALMAJ T'AANA'
 EXPRESIONES EN LENGUA MAYA QUE DESCRIBEN
 TÉRMINOS DE ESTA HISTORIA

Abolir: Luk'sa'al / Lúubul muuk'il / lu'ubsal muuk'	Burócrata: Ju'umnal
Acuerdo K'ax t'aan	Capital: Noj Kaaj / noj kaajil
Aduana: Kúuchil je'elsaj máan táanxelil noj lu'umo'ob	Castillo: Ajawil naj
Amnistía: Sa'asal sí'ipil	Centralismo: Wóol jo'olpóopilil
Anticlerismo: U jela'an yichil najil k'uj	Civiles Constitucionales: táakpajil kaajnáalo'ob ti' tsol ts'íibil
Anular: Ju'ubul / cháajal	Clausula: Junxóot' ts'íib
Archiduque: Paalil ajaw	Clero: Múuch' aj k'iino'ob
Arriero: Ajts'íiminal	Código civil: A'almaj kajnáalilo'ob
Arzobispo: Noj ajk'iin / Noj aj k'iin	Comandante: Ka'a jo'olpopil ajba'atel
Asamblea: Much'tambal / Muuch'kinal tsikbal	Comerciante: Ajkoonol náal
Asedio: Ba'pachta'al wóolch'a'apaachil	Comercio: Paklan maan
Autonomía: Jo'olpoptikuba'ob chen tu juunalo'ob	Conde: Tatich / uts kajnáal
Banco: Kúuchil li'isaj taak'in	Congreso: Molayil a'almaj t'aan
Banquero: Ajtaak'ináal / AjMajan taak'inil	Consejero: Ajts'aanu'uk
Bloqueo: K'aalbejl	Conservadores: Ajk'aaxal túukulo'ob / úuchben jets' tuukulo'ob
	Conspiración: Mukul k'axt'aan

Constitución: U noj áanalte'il noj a'almaj t'aano'ob / Noj a'amaj t'aan	Experiencia: Kaambalil tu kuxtal / Ka'anal bejil k'ajóolal / Xíimbal kuxtal
Convención: K'ax t'aan	Federal: Jo'olpópopilil muuch' petlu'umo'ob
Corona: Ki'ichkelem peetil ajawil	Ferrocarril: Xchimes k'áak'
Corte imperial: Kúuchil ajaw	Finanza pública: Taak'inil kaaj
Corte: Noj Molayil P'iisil	Flota: Muuch'il cheemo'ob / molay cheem
Criollo: kastelano'ob síijil te' lu'uma'	Frontera: Tuux ku ts'o'okol lu'umil / Jáal lu'umil
Declarar: A'almajt'antantik	Fuero: Páajtalil jo'olpopilo'ob / Ma' béeyta'alil u p'i'isil si'ipilo'ob
Decreto: Kunt'aan éejentbil t'aan	Gabinete: Molay jo'ol pópopil
Derrotar: We'ek'el / Pech'ólta'al / Meenta'al u chinik u pool	General: Jala'chil ajna'atelo'ob / noj jo'olil k'atunajo'ob
Dictador: K'aak'as jo'olóopil	General: Nojoch jala'achil ba'atel táambal
Diputado: Ajts'iib a'amaj t'aanil	Hacienda Publica: U molayil u bo'ol kaaj / U molayil o mo'olol taak'in
Ejecutivo: U meyajil molayilo'ob / éejent a'almajil	Hacienda: Nojoch lu'umil
Ejercito trigarante: Molay Ajba'atel Óoxp'éel u Jaajil	Héroe militar: Nojochil ba'atelnáal
Ejército: Muuch'il ajba'atelo'ob	Igualdad: Nuptsikbe'enil
Elección: Yéeyajil / Yéeyil u nuuktakil kaaj	Imperio: Lu'umil noj ajaw / Múuch' náajalil lu'um
Elecciones Noj yéeyajil / Yéeyajil	Imponer / amenazar: Páant'aan / Sajakunta'al
Emperador: Noj Ajaw / Ajawil múuch' náajalil lu'um / Noj bail	Independencia: Jáalk'abil
Empresario: Meyaj taak'ino'ob / taak'inàalo'ob ajtaak'ináalo'ob	Industrialización: Molaykunsa'al meyaj / u jeel bix ts'aaj meyaj
Esclavo: Palitsita'an / aalak' wíinik	Insurgentes: K'uuxwíiniko'ob
Español: Ts'uuk kastelan	
Expansionismo: U nojochkinsa'al lu'umil / U náachilil u náajalta'al kaaj	

Intereses: U bo'olil majan taak'in / U máanlil taak'in	Patronato real: Ajaw molay áantajil
Intervencionistas: Ajts'aa taak'ino'ob / chúumuk t'aano'ob	Prensa: U ts'a'alal peksilo'ob / ts'aaj k'ajóolbil páaybeno'ob
Judicial: U meyajil u chinpolta'al A'almaj T'aanilo'ob / páajtalil toojil kaaj	Presidencia: Jo'olpopilil / k'am jala'achil
Juramento: K'ubt'aanil / K'ub óolil	Presidencia: Jo'olpóopil / Noj Jo'olpopilil
Legislar: Meyajil a'almaj t'aan / jets' a'almajo'ob	Promotor: Ajk'a'aytajil
Legislativo: U meyajil u ts'íibta'al a'almaj t'aan / patjo'ol a'almaj t'aan	Publicación: U ts'áabal k'ajotbil / u ti'it'besa'al
Liberal: Jáalk'abtuukulil	Puerto: Kúuchil jets' cheem
Liberales: Aj-jáak'ab tuukulo'ob / Jáalk'ab tuukulo'ob	Radical: T'uubul / ts'u'uj
Libertador: Yuum aj-jáalk'ab	Reducto: Úuchben molay tuukul
Mariscal: Nojba'al k'atunaj	Reforma: Túumbenkunsaj / A'almaj k'eex
Militar: Ajba'atéel / k'atunilo'ob	Regencia: Jaats k'iin jo'olpopil / Chéen ts'áaban
Mina: Chultunil sayabil	Representantes: Yéeya'ano'ob t'aan / U nojochilo'ob / U jo'olilo'ob
Minero: Ajchultunil	Republica: Jo'olpopilil jats'a'an ich óoxp'éel muuk'
Ministro: Tusbel jo'olpóopil	Republicanos: Túunben jest' tuukulo'ob
Monarquistas: Ajawil tuukulo'ob	Senado: Ka'anal Noj Molayil A'almaj T'aan
Nacionalismo: Yaabilta'al noj lu'umil	Soberanía nacional: U jáalk'abil noj kaaj / U noj páajtalil kaaj
Nómada: Ma' táan u p'áatal chen ti' jump'éel k'uuchil / Máanil wíinikilo'ob	Soldados conservadores: Ajba'atelo'obil ajawil
Norteamericano: Xamanamericano	Suprema corte de Justicia de la nacion: U noj molayil u jets'kúunajil si'ipilo'ob / Molayil u p'i'isil si'ipil /
Novohispanos: Tumbenkastelo'ob	
Papa: Jo'ol póopil aj k'iin	
Patria: Noj táax lu'umil	

102

Molayil u meyajta'al a'almaj
t'aan / U ka'anal múuch'il t'aan
Tienda de raya: Kúuchil koonol
ti' meyajnáalo'ob
Títulos nobiliarios: Nojts'uul
k'aba'ob

Tratado: Noj ts'íib
k'axt'aanil / k'ax keetil t'aan
Trono: Kúuchil ajaw / Noj kúuch
Ultimatúm: Ts'ook t'aan
Vicepresidente : Ka'aja'achilil

U náajalta'al u jáak'abil lu'umil
tak u mu'uk'makunsa'al bix u jo'olpóopta'al
ts'o'oksa'ab u ts'a'alal ti' tu wina'alil septiembre, tu ja'abil 2021
Gráfica Premier, S. A. de C. V., Calle 5 de Febrero 2309,
col. San Jerónimo Chicahualco, 52170, Metepec,
Estado de México, México.
U táan yiche' meenta'ab meen Pablo Reyna.
Wo'ojilo'ob yéetel tsoolil meenta'ab meen Víctor H. Romero.
U kanáanil le ts'alju'una' meenta'ab meen El Colegio de México.
Le ts'alju'unila' meenta'an utia'al u mank'inal 200 ja'abo'ob máanak u náajalta'al
u jáalk'abil México, yaan ti' 3 000 jump'éelal pikilju'uno'ob.

De la independencia a la consolidación republicana
se terminó de imprimir en septiembre de 2021 en los talleres de
Gráfica Premier, S. A. de C. V., Calle 5 de Febrero 2309,
col. San Jerónimo Chicahualco, 52170, Metepec,
Estado de México, México.
Portada de Pablo Reyna.
Tipografía y formación de Víctor H. Romero.
El cuidado de la edición estuvo a cargo de la Dirección
de Publicaciones de El Colegio de México.
Esta edición, realizada para celebrar los 200 años de la consumación
de la independencia de México, consta de 3 000 ejemplares.

C EL COLEGIO
M DE MÉXICO

EDUCACIÓN
SECRETARÍA DE EDUCACIÓN PÚBLICA

